

■
3Q2UOK 373 + 33 P 90

Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G.

P 90 **Ykdysadyýetiň esaslary.** Umumy orta bilim berýän mekdepleriň XI synpy üçin synag okuw kitaby. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

TDKP № 109, 2014

KBK 65 ýa 72

© B.G. Pürliýew, E.G.Rahmanowa, 2014.

TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller, Owal-
ahyr birdir biziň ganymyz. Harasatlar
almaz, syndyrmaz siller, Nesiller döş gerip
gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Sözbaşy

1991-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistan Garaşsyzlygyny alandan soňra bazar ykdysadyýetine geçmegiň özboluşly ýoluny saýlady. Şeýlelikde, Garaşsyz Türkmenistanyň ykdysadyýetini gadymyýetden ata-babalarymyzyň dowam etdirip gelen hojalyk tejribesine hem-de dünýäniň ösen döwletleriniň şu günki mysalyna eýerip ösdürmek wezipesi öňde goýuldy. Ýurdumyzyň ykdysadyýetini döwrebap özgertmek maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow ykdysady taglymaty işläp taýýarlady. Bu taglymat boýunça Türkmenistan bazar ykdysadyýetine geçmekde öz milli nusgasyny döretdi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ýokary depginde ösmegi üçin birnäçe maksatnamalar kabul edildi. Garaşsyz döwletiň ilkinji maksatnamasy 1992-nji ýylda yglan edilen «Açyk gapylar» syýasatydyr. Şol ýylyň dekabrynda ykdysady özgertmeleri üstünlikli amala aşyrmak üçin «10 ýyl abadançylyk» maksatnamasy kabul edilýär. Mundan başga-da milli ykdysadyýetimiziň oba hojalyk pudagyny döwrebap özgertmek üçin «Täze oba» we «Galla» maksatnamalary kabul edildi. Ilatyň ýaşaaýyş-durmuş derejesini ýokary götermeklige gönükdirilen «Saglyk» we «Bilim» maksatnamalary hem uly ähmiýete eýe boldy.

Türkmenistanyň ykdysadyýetini ýokary derejede ösdürmek üçin Milli maksatnamalar kabul edildi. Garaşsyzlyk ýyllarynda «Türkmenistanda durmuş-ykdysady özgertmeleriň 2010-njy ýyla çenli Baş ugry» Milli maksatnamasy, «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry» Milli maksatnamasy we «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy» kabul edildi. Olarda her döwür üçin anyk maksatlar goýuldy we olary ýerine ýetirmegiň dürli ýollary kesgitlendi.

«Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baň ugry» Milli maksatnamasynda Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň esasy meseleleri aşakdakylardan ybarat diýlip kesgitle-nildi:

- Türkmenistany dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirmek, ykdysady ösüşiniň we zähmet öndüriligiňiň ýokary depginleriniň, täze tehnologiýalary önümçilige ornaşdyrmagyň hasabyna ykdysady garaşsyzlygy gorap saklamak;
- jan başyna düşýän jemi önümiň öndürilişini yzygiderli ösdürmek;
- maýa goýum işjeňligini ýokarlandyrmak we önümçilik-tehniki maksatly binalaryň gurluşygyny artdyrmak.

Bu wezipeleri çözmek Türkmenistanyň ilatynyň ýaşayyş derejesini dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine çenli ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer we halkyň eşretli, bagtyýar durmuşyny üpjün eder. Onuň esasynda bolsa gadymy taryhy döwürlerde kemala gelen we durmuş tejribesinden ymykly geçen milli aýratynlykly döwlet gurluşy durýar. Döwletiň iň gymmatly hazynasy adam bolup, onuň wezipesi bolsa adamyň mertebesini goramakdan ybarat bolup durýar.

Ähliahk saýlawlarynda Türkmenistanyň Prezidentligine hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň saýlanmagy (2007 ý.) bilen Täze Galkynyş we beýik özgertmeler döwründe (2007-2012 ý.) ýurdumyzyň ykdysady ösüşi has-da ýokary depginler bilen öňe gitdi. Sebäbi hormatly Prezidentimiziň esasy aladasy öz halky. Döwlet syýasatynyň, ykdysady taglymatynyň özeni bolsa «Döwlet adam üçindir!» diýen paýhasa esaslanýar. Bu döwürde kabul edilen «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasynda» onuň maksady, wezipeleri we ösüş tapgyrlary aýdyň görkezilýär.

Milli maksatnamanyň maksady:

- ykdysadyýetiň depginli ösüşini gazanmak;
- ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümini diwersifikasiýalaşdyrmak;
- ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň derejesini düýpli ýokarlandyrmak;

- bazar-ykdysadyýetini we institusional özgertmeleri çuňlaşdyrmak;
- ýurduň sebitleriniň gyra deň ösüşini gazanmak bolup durýar.

Milli maksatnamanyň ýerine ýetirilişi üç tapgyrdan ybarat:

1- *nji tapgyr*: 2011-2015-nji ýyllar;

2- *nji tapgyr*: 2016-2020-nji ýyllar;

3- *nji tapgyr*: 2021-2030-njy ýyllar.

2012-nji ýyldan Garaşsyz Türkmenistanda täze eýýam - *Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwri* başlandy. Bu döwürde ýurduň ykdysady ösüşi ýokary depginlere eýe bolup, halkymyzyň eşretli, bagtyýar durmuşda ýaşamagy maksat edinilýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan alnyp barylýan ykdysady syýasatyň iň möhüm ugurlaryna önümçilik toplumlarynyň we durmuş ýaýrawynyň depginli ösdürilmegi, ykdysadyýetiň döwrebaplaşdyrylmagy we diwersifikasiýalaşdyrylmagy, bazar mehanizminiň we döwlet kadalaşdyrylyşynyň utgaşdyrylmagy, ýurduň milli hojalygynyň dolandyrylyşynyň kämilleşdirilmegi degişlidir.

Bu ýörelgeler ýurduň ykdysadyýetiniň önünde täze wezipeleri goýýar, nazaryýetdäki binýatlaýyn düşünelere gaýtadan çuňňur nazar salmaga mümkinçilik berýär hem-de Türkmenistany durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň amaly meseleleriniň çözülmegine täzeçe çemeleşilmeginiň zerurlygyny şertlendirýär.

Ykdysady özgertmeleri amala aşyrmagyň netijesinde hil taýdan bolup geçýän üýtgeşmeler, garyşyk kysymdaky bazar ykdysadyýetine geçilmegi diňe bir ykdysatçylaryň däl, eýsem, täze türkmen jemgyýetiniň ähli agzalarynyň kadalaşdyrylýan bazar ykdysadyýeti şertlerinde ýaşamagy we işlemegi üçin ymykly taýýar bolmaklaryny talap edýär. Şeýlelikde, gysga wagtyň içinde ykdysady pikirlenmäniň täze keşbini kemala getirmek wezipesi öňe çykýar. Bu wezipäni durmuşa geçirmekde «Ykdysadyýetiň esaslary» atly şu okuw kitaby, belli bir derejede, ýardam edip biler.

Bazar gatnaşyklary köp zatlary düýpgöter üýtgedýär.

Bu bolsa biziň ýaş neslimiziň bilime täzeçe çemeleşmegini talap edýär. Şu okuw kitaby taýýarlanylanda, jemgyýetdäki, ykdysadyýetdäki döwrebap, täzeçe çemeleşmeler nazara alyndy.

Synag okuw kitabyňyň başynda ykdysadyýet ylmy, onuň predmeti we usullary baradaky düşüneler berildi, ykdysadyýet ylmynyň nazary we amaly bölüklere bölünişi, şonuň ýaly-da jemgyýetçilik hojalygynyň ykdysady nusgalary açylyp görkezildi. Synag okuw kitabynda ýüzlenilýän meseleler, goýlan wezipelere laýyklykda, belli bir logiki zygyderlilikde ýerleşdirilendir.

Synag okuw kitabyňyň «*Bazar ykdysadyýeti we onuň ösüşi*» diýlip atlandyrylýan birinji bölümünde bazar ykdysadyýetiniň mazmuny we mehanizmi, milli nusgasy, pul-karz ulgamynyň we salgyt-býujet syýasatynyň ýola goýluşy açylyp görkezilýär.

Ikinji bölüm «*Bazar ykdysadyýetiň durmuş meseleleri*» diýlip atlandyrylyp,

onda durmuş ykdysadyýeti we ýaşaýşyň hili diýen düşünjeleriň mazmuny açylyp görkezilýär, zähmet bazary we adam kapitaly, döwletiň durmuş syýasaty, ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy hakyndaky meselelere seredilýär.

Şeýlelikde, bu synag okuw kitaby milli we bazar ykdysadyýetiniň nazaryýetini hem-de amaly ykdysadyýetiň meselelerini öwrenmäge kömek eder. Umuman aýdylanda, bu synag okuw kitaby ýurdumyzyň durmuş-ykdysady esaslary baradaky meseleleri özünde jemleýär, bu bolsa mekdep okuwçylarynyň geljekde okuwlaryny dowam etmeklerine we Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe mynasyp raýat bolup yetişmeklerine ýardam berer.

I BÖLÜM

BAZAR YKDYSADYÝETI WE ONUŇ ÖSÜŞI

I. Bazar ykdysadyýetiniň mazmuny

§1. Bazar näme?

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe netijeli işleýän ykdysady ulgamyň esaslandyrylmagy we dördilmegi iňňän möhüm wezipe bolup durýar. Bazar ulgamy esasy ykdysady meseleleri çözmeklige netijeli we ymykly çemeleşmäni üpjün edýär. Ol ylmy-tehniki ilerlemäniň gazananlaryny peýdalanmaklyga, önümçiligiň önjeýli bolmagyna we ahyrky netijede jemgyýetiň isleglerini kanagatlandyrmaga has gowy uýgunlaşandyr. Bu ulgamyň esasynda durýan bazar ýokary netijeli hojalyk işini höweslendirmekde öz artykmaçlyklaryny görkezdi.

Bazar köp taraplydyr, şonuň üçin ony köp taraplaýyn öwrenmek mümkin. Hut şonuň üçinem ykdysady edebiyatlar-da bazar adalgasynyň köp sanly kesgitlemesine duş gelmek bolýar.

Bazar - bu haryt önümçiliginiň we aýlanyşygynyň kanunlary boýunça guralan alyş-çalyş, haryt alyş-çalyşy babatyndaky gatnaşyklaryň köplügi.

Bazar - satyn alyjylar bilen satyjylaryň özara täsir ediş mehanizmi, başgaça aýdylanda, hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybeti.

Bazar - munuň özi önüm öndürijileriň we sarp edijileriň ýurtlaryň içinde we olaryň aralaryndaky gatnaşyklaryň derejesinde baglanyşdyryan alyş-çalyş ýaýrawydyr.

Bazar düşünjesine çuňňur göz ýetirilmegi onuň jemgyýetçilik üznüksiz önümçiliginiň bütin ulgamyndaky ornuny nazara almaklygy talap edýär. Şonuň üçin umumylaşdyrylan görnüşde bazar diýip, üznüksiz önümçiligiň ähli basgan

çaklarynda, ýagny önümçilikde, paýlaýyşda, alyş-çalyşda we sarp edişde aluw-satuwyň üsti bilen amala aşyrylýan guramaçylyk-ykdysady gatnaşyklaryň ulgamyna düşünmek bolar.

Ykdysady ýaşaýyşyň ahyrky, tebigy maksady sarp ediş bolsa-da, ykdysadyýetiň iň möhüm ýaýrawy önümçilikdir. O1 ösmese, hiç hili bazar bolup bilmez, çünki hut önümçilik harytlary döredýär. Ykdysadyýetiň beýleki ýaýrawlaryndaky ähli üýtgeşmeleriň açary önümçilikdäki üýtgeşmelerdedir.

Ykdysadyýetiň ýaýrawlarynyň basgançaklaýyn ýerleşişinde soňraky orunlarda durmagyna garamazdan, alyş-çalyş önümçilige güýçli täsir edýär. Alyş-çalyş ýaýrawy jemgyýetçilik hojalygynyň bütin ulgamynda örän uly hyzmat bitirýär, şonuň üçinem haryt alyş-çalyşy babatyndaky gatnaşyklaryň köplügi hökmündäki bazaryň ösmegi aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Şeýlelikde, bazar adamzat medeniýetiniň ägirt uly gazananlarynyň biridir. Bu şeýledir, emma bazaryň ýüze çykmagynyň we kemala gelmeginiň diňe bir akyl-paýhasyň däl-de, örän uzak taryhy ösüşiň beren netijesidigini bellemek gerek.

Soraglar we ýumuş:

1. Bazar ulgamynyň esasy aýratynlygy haýsylar?
2. Bazaryň nähili kesgitlemelerini bilýärsiňiz?
3. Haryt bolçylygyny näme döredýär?
4. Alyş-çalyş bilen önümçiligiň arabaglanşygy barada gürrüň beriň.

§2. Bazaryň ýüze çykmagynyň şertleri we onuň esasy wezipeleri

Nähili taryhy şertler bazary obýektiw zerurlyga öwürdikä?

Birinji şert - gadymy döwürlerde dörän jemgyýetçilik zähmet bölünişigi. Taryhda jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ençeme iri basgançaklary mälimdir. Olaryň birinjisi maldarçylygyň ekerançylykdan bölünip aýrylmagy bolup, zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy bilen, bu hadysa barha ösüpdür.

Zähmet bölünişigi alyş-çalyşyň bolmagyny gutulgysyz ýagdaýda talap edýär. Alyş-çalyşyň ösmegi puluň ýüze çykmagyna getiripdir, ol hem ýörite satuw üçin öndürilýän önümleriň köp öndürilmegine höwes döredipdir. Hut şol mahallar sözüň doly manasyndaky haryt önümçiligi döräpdir. Başgaça aýdylanda, beýleki adamlaryň isleglerini kanagatlandyrmak üçin bazara çykarylýan harytlaryň önümçiligi ýüze çykydyr.

Ikinji şert — bazar gatnaşyklarynyň emele gelmegi - önüm öndürijileriň ykdysady taýdan aýrybaşgalaşmagy bolup durýar. Haryt alyş-çalyşygy onuň gymmat taýdan deňeçer bolmagyny göz önünde tutýar. Hiç kimiň öz hakyny gideresi gelmeýär, öz harydynyň deregine başga bir harydyň deň gymmatly mukdaryny almak isleýär. Şonuň ýaly höwes bildirilýän bähbitleriň ykdysady taýdan çäkliligi, aýrybaşgalaşmagy esasynda ýüze çykýar.

Üçünji şert — bazar hojalygynyň netijeli işlemegi üçin öndürijiniň özbaşdaklygy, telekeçiligiň erkinligi zerur. Hojalygyň bazardan daşgary

kadalaşdyrylmagy islendik ulgamda gutulgysyzdyr, emma haryt öndüriji gysylmaga näçe az sezewar bolsa, şonça-da bazar gatnaşyklarynyň ösmegi üçin giňişlik uly bolýar.

Bazaryň mazmuny onuň wezipeleriniň üsti bilen amal edilýär. Bazaryň esasy wezipelerine aşakdakylar degişli:

- bazaryň *maglumat beriş* wezipesi nyrlaryň, bank göteriminiň, girdeji gazanmagyň, ortaça iş hakynyň derejeleri ýaly ykdysady görkezijileriň seljermesini geçirmek üçin maglumat almaga mümkinçilik berýär. Şolar ýaly maglumatlaryň alynmagy telekeçiligi netijeli guramaga we önümçiligiň düzümine gaýtadan seretmäge ýardam edýär;

- *kadalaşdyryş* wezipesi bazaryň üsti bilen jemgyýetçilik önümçiligi kadalaşdyrylýan mahalynda amal bolýar, ýagny näme öndürmeli, nähili edip öndürmeli, kim üçin öndürmeli diýen ýaly meseleler bazaryň ýagdaýyna görä çözülýär;

- *aralykçylyk* wezipesi arkaly haryt öndürijiler bilen sarp edijileriň aralaryndaky baglanyşyk ýola goýulýar. Bazara her bir gatnaşygy şol bir wagtyň özünde hem satyn alyjy, hem satyjy bolup çykyş edýär, ýagny ýa-ha özüne gerek harytlary satyn alýar, ýa-da öndürilen önümlerini satýar;

- *höweslendiriş* wezipesi bazar arkaly harydy öndürmäge çykarylan harajatlaryň hasabynyň gelip çykmagy bilen amala aşýar. Bazar nämäniň öndürilmelidigini däl, eýsem şol önümi almak üçin jemgyýetiň näçe çykdajy edip biljekdigini-de kesgitleýär. Bazara diňe harajatlary ötmäge ýeterlik nyrlar boýunça satylyp bilinjek önümler gelip düşmelidir;

® *nyrh emele getiriş* wezipesi hyrydarlygyň we hödürlemäniň mynasybetine görä, nyrlaryň üýtgemegi arkaly durmuşa geçýär. Eger bazarda haýsydyr bir harydyň mukdary oňa bolan hyrydarlykdan agdyk gelse, nyrh pese düşýär, harydyň mukdary hyrydarlyga görä az bolsa, onda nyrh ýokarlanýar;

- *gözegçilik* wezipesi önüm öndürijileriň ýagdaýyna bagly bolýar. Bäsdeşlige diňe önümçilik harajatlary bazar nyrh- laryndan aşak bolan kärhanalar döz gelip bilýärler.

Soraglar we ýumuş:

1. Bazaryň döremegine haýsy şertler degişli?
2. Bazar haýsy wezipeleri ýerine ýetirýär?
3. Jogaplaryňyzy durmuşdan alnan mysallaryň üsti bilen düşündirmäge synaňyň.

§3. Bazaryň subýektleri we obýektleri

Bazaryň esasy hereket edýän taraplary, ýagny subýektleri bolup, öý hojalyklary, kärhanalar we döwlet çykyş edýär.

Öý *hojalygy* - bu bir ýa-da birnäçe adamdan ybarat düzümdäki ykdysady birlik bolup, ol:

- adam kapitalynyň önümçiligini we üznüksiz önümçiligi üpjün edýär,

ýagny öz agzalarynyň saglygy, terbiýesi, bilimi hakynda alada edýär;

- özbaşdak çözümleri kabul edýär;
- önümçiligiň haýsydyr bir şertine eýe bolup durýar hem-de öz emlägini, maýasyny, işçi güýjüni kärendesine berip ýa- da satyp bilýär;
- öz işleleriniň aňrybaş kanagatlandyrylmagyna ymtylýar.

Öý hojalygy diýen düşünje *maşgala* düşüncesine deň däl. Maşgala diýip, maşgala garyndaşlygynyň umumylygy arkaly birigýän hem-de bir öýde ýaşamagy we umumy býujetiniň bolmagy hökman däl adamlaryň toparyna düşünilýär.

Başgaça aýdylanda, maşgalanyň işi biologiki, demografiki, psihologiki we ş.m. ölçegleriň köpüsini öz içine alýar. Öý hojalygy bolsa maşgalanyň ykdysady iş ýaýrawy boýunça bir ta- raplaýyn şekilini aňladýar.

Bazaryň indiki bir subýekti kärhanadyr.

Kärhana - bu aşakdaky sypatlar mahsus bolan ykdysady birlikdir:

- önümçilik şertleriniň satmak üçin önüm öndürmekde peýdalanylmagy;
- peýdanyň aňrybaş artdyrylmagyna bolan ymtys;
- çözgütleriň özbaşdak kabul edilmegi.

Bazar şertlerinde hereket edýän kärhana peýdanyň köp gazanylmagyny maksat edinýär. Şarikli eýeçilik mahalyn- da onuň önünde bu maksady paýdalar goýýar, peýdanyň möçberi bolsa hakyna tutma dolandyryjylaryň işleýşine bag- ly bolup durýar. Dolandyryjylar bilen işgärleriň arasyndaky gatnaşyklar zähmeti guramagyň ýörelgelerine we kadalaryna laýyklykda ýola goýulýar.

Bazaryň ýene-de bir subýekti *döwletdir*.

Döwlete jemgyýetçilik maksatlaryndan ugur alyp, hojalyk subýektleriniň hem-de bazaryň üstünden gözegçiligi üpjün etmek üçin hukuk we syýasy häkimiýeti amala aşyran kanun çykaryjy we hökümet edaralary degişlidir.

Bu ýerde döwletiň esasy ykdysady hyzmaty hojalyk işiniň ähli subýektleriniň aralaryndaky özara baglanyşygyň kadaly berjaý edilmegini gazanmakdyr.

Döwlet öz telekeçilik işini ykdysadyýetiň döwlete degişli böleginiň üsti bilen alyp barýar. Hususy telekeçiden ta- pawutlylykda, döwlet diňe bir peýda gazanmaga nazarlanman, eýsem tutuş ykdysadyýetiň sazlaşykly işlemegine ymtylýar.

Öý hojalyklary, kärhanalar we döwlet bazar obýektlerine eýelik etmek, olardan peýdalanmak, olary satmak we satyn al- mak babatyndaky gatnaşyklara girişýärler.

Bazar hojalygynyň *obýektleri* bolup, harytlar we hyzmat- lar, önümçilik şertleri (ýer, önümçilik serişdeleri, işçi güýji) pul, gymmatly kagyplar, durmuş tölegleri we ş.m. çykyş edýär.

Soraglar we ýumuslar:

1. Bazaryň nähili subýektleri bar?
2. Öý hojalygy düşünjesi barada gürrüň beriň.
3. Kärhana nähili ykdysady birlik?
4. Döwlet haýsy ykdysady wezipeleri ýerine ýetirýär?
Olaryň käbirlerine mysal getiriň.
5. Bazaryň obýektlerini sanaň.

§4. Häzirki zaman bazarynyň nusgalary

Birbada ykdysadyýetiň her bir pudagyny we ýaýrawyny aýry-aýrylykda öwrenmek synanyşygy kyn bolarly, çünki olaryň sany örän köpdür. Diýmek, häzirki zaman bazar ykdysadyýetini häsiýetlendirýän, onuň aglaba pudaklaryna we ýaýrawlaryna mahsus bazar düzümleriniň ýa-da nusgalarynyň esasylyryndan diňe birnäçesiniň üstünde durup geçilmegi has dogry bolar.

Ykdysatçylar biri-birlerine meňzemeýän dört sany bazar nusgasyny tapawutlandyrýarlar, olara *sap bäsdeşlik*, *sap monopoliýa*, *monopolistik bäsdeşlik* we *oligopoliýa* degişlidir. Häzirki zaman bazarynyň bu dört sany nusgasy, täze kärhanalaryň pudaga aralaşyp bilmeginiň ýeňildigine ýa-da kyndygyna garamazdan, pudakdaky kärhanalaryň sany bilen tapawutlanýarlar.

Häzirki zaman bazarynyň bu nusgalaryna degişli häsiýetnama bereliň.

Bäsdeşlik bazar ykdysadyýetiniň hereketlendiriji güýç-leriniň biridir. O1 önümçiligi ösdürmegiň we onuň netijeliligini ýokarlandyrmagyň kuwwatly höweslendirijisi bolup hyzmat edýär. Şol mynasybetli harytlaryň ägirt köpdürliligi we sarp edijiler tarapyndan olary saýlap almagyň giň mümkinçilikleri döreýär. Emma bäsdeşlik mydama telekeçileriň öz aralarynda ýapyk ýagdaýda ylalaşmak we olaryň ykdysady kuwwatларыnyň bir ýere aşa köp jemlenmek howpy astynda durýar.

Sap bäsdeşlik - bu ýagdaýda, köp kärhanalar bazarda meňzeş haryt satýarlar.

Sap bäsdeşlik bazarynyň aýratynlyklary:

- garaşsyz kärhanalar köp hem-de bazaryň üstünden gözegçilik ýok;
- nyrlaryň üstünden gözegçilik ýok hem-de olar bazaryň özünde kesgitleýär;
- häsiýetleri we hili boýunça harytlaryň tapawutlandyrmalary ýok;
- bazara aralaşmak we ondan çykmak aňsat.

Monopoliýa - harydy öndürmäge ýa-da satmaga bolan ýeke-täk hukuk.

Sap monopoliýa - bu ýagdaýda bir harydy bazarda diňe bir satyjy satýar.

Sap monopoliýa bazarynyň aýratynlyklary:

- bir önümiň we bir sany iri kärhananyň bolmagy;
- hakykatda nyrlaryň üstünden doly gözegçilik edilmegi;
- harytlaryň dürli görnüşde bolmazlygy;
- bazara aralaşmak üçin çynlakaý kynçylyklaryň bolmagy.

Monopolistik bäsdeşlik - bu ýagdaýda, birmeňzeş harytlary we hyzmatlary dürli bahadan köp sanly satyjylar satýar. *Monopolistik bäsdeşlik bazarynyň aýratynlyklary:*

- birmeňzeş harytlary we hyzmatlary öndürýän kärhanalaryň sanyň köp bolmagy;
- nyrlara täsir etmegiň harytlaryň bir görnüşini beýleki-lerine çalyşmak mümkinçiligi arkaly çäklendirilmegi;
- bazara aralaşmak we ondan çykmak birneme ýeňil bolup, harytlaryň we hyzmatlaryň özboluşly bazarlar üçin dürli görnüşde bolmagy.

Oligopoliýa - bu ýagdaýda az sanly satyjylara bazarda hukuk berilýär.

Oligopoliýa bazarynyň aýratynlyklary:

- birmeňzeş harytlary we hyzmatlary öndürýän iri kärhanalaryň bolmagy;

- nyrh babatynda «öňbaşçynyň» täsiriniň ýüze çykmagy;
- harytlaryň dürli görnüşde bolmagy;
- bazara aralaşmagyň kyn bolmagy we köp maýa goýum- laryny talap etmegi.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Häzirki zaman bazarynyň haýsy ýagdaýlaryny bilýäris. Olaryň manysyny gysgaça düşündiriň.
2. Sap bäsdeşlik bazaryna häsiýetnan bereliň
3. Sap monopoliýa bazarynyň aýratynlyklaryny sanaň.
4. Monopolistik bäsdeşlik diýip nämä aýdylýar?
5. Oligopoliýa bazarynyň aýratynlyklary haýsylar?
6. Bazaryň bir nusgasyny mysallaryň üsti bilen özüňizçe düşündirmäge synanyşyň.

II. Bazar ykdysadyýetiniň gurluşy (mehanizmi)

§5. Bazar we bazar ykdysadyýeti

Bazar gatnaşyklarynyň ösüşi hakykatda bazar ykdysadyýetiniň emele gelmegine getirýär. *Bazar we bazar ykdysadyýeti* diýen düşünjeler şol bir zady aňlatmaýar. Bazar haryt önümçiligi döräli bäri ol ýa-da başga bir görnüşde bolup gelýär. Bazar ykdysadyýeti bazaryň ösmeginiň ýokary derejesi bolup dursa-da, haryt önümçiligi we bazar elmydama we hökmany suratda bazar ykdysadyýetini emele getirmeýärler.

Bazar ykdysadyýeti - haryt öndürijiler (satyjylar) bilen sarp edijileriň (alyjylar) arasyndaky haryt aluw-satuwy arkaly amala aşyrylýan göni baglanyşyklara esaslanýan hojalyk ulgamydyr. Bazar ykdysadyýetiniň esasy görnüşleri aşakdakylardan ybarat:

- önümçilik serişdelerine hususy eýeçiligiň bolmagy;
- telekeçiligiň erkinligi;
- ykdysady hyzmatdaşlary saýlap almak erkinligi;
- ykdysady aragatnaşyklara gatnaşyjylaryň hususy bähbidiniň öňe sürülmeşi;
- ykdysadyýetiň bazar şertleri arkaly öz-özünden kada- laşmagy;
- döwletiň bazara iň az derejede goşulmagy.

Bazar ykdysadyýeti işiň önümçilik, ulag, bank, söwda ýaly esasy ugurlaryny özüne birikdirdi. Harytlaryň öndürijiden sarp edijä tarap hereket etmeginde olaryň her birisiniň bellibir hyzmaty bardyr. Şeýlelikde, bazar ulgamy bitewi sazlaşykly mehanizm bolup, onuň ähli bölekleri sarp edijiniň islegleriniň

kanagatlandyrylmagyna nazarlandyrylan ahyrky netijäni ga- zannamak üçin işleýär.

Bazar ykdysadyýetiniň baş maksady - erkin jemgyýetiň hojalyk durmuşynyň usulyny emele getirmekden hem-de şonuň esasynda milli hojalygyň işjeň ösüşini we ilatyň ýokary hilli ýaşayşyny üpjün etmäge ukyply, netijeli işleýän hojalyk ulgamyny döretmekden ybarat.

Ilatyň ýaşayş-durmuşynyň ýokarlanmagy jemgyýetiň islegleriniň, onuň maddy we ruhy medeniýetiniň kanunalaýyk ýagdaýda ýokary göterilmegini beýan edýär, munuň özi hem maddy we maddy däl önümçilikleriň ösmeginiň we kämilleşmeginiň netijesi bolup durýar.

Şonuň üçin bazar ykdysadyýeti mahalynda ykdysady mejburiýet öndürijileri önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmaga itekleýär. Bazar önümçiligi çäýe we işjeň bolýar, oňa çykarylýan jemgyýetçilik zerur harajatlary kesgitleýär we nyrlary kadalaşdyrýar, ylmyň we innowasion işiň soňky gazananlaryny peýdalanmagy talap edýär.

Bazar ykdysadyýeti örän işjeň ulgamdyr, ol diňe bir ykdysady işleri erkinleşdirmek bilen çäklenmän, eýsem bazar gatnaşyklary bilen gös-göni baglanyşykly bölekleriniň täsiri astynda bolup geçýän üýtgeşmeleri düzgünleşdirmäge mümkinçilik berýän mehanizmi-de döredýär.

Soraglar we ýumus:

1. *Bazar we bazar ykdysadyýeti* diýen düşünjeleri aýyl-saýyl etmäge çalşyň.
2. Bazar ykdysadyýetiniň esasy görnüşleri haýsylar?
3. Bazar ykdysadyýetiniň baş maksady nämeden ybarat?

§6. Bazaryň düzümi we görnüşleri

Bazaryň düzümi çylşyrymly bolup, ol ykdysadyýetiň ähli ýaýrawlaryna öz täsirini ýetirýär. *Bazaryň ykdysady düzümi* şular bilen kesgitlenýär:

• eýeçiligiň görnüşleri (döwlet eýeçiligi, hususy, bilelikdäki, garyşyk eýeçilik);

- önüm öndürjileriň düzümi (döwlete degişli, kärende, kooperatiw, hususy kärhanalardan, orta, kiçi we mikrokärhanalardan, ýekebara telekeçilerden ybarat bolup, ol ýa-da beýleki hojalyk subýektleriniň tutuş ykdysadyýetdäki tutýan bölegine bagly bolup durýar);

- haryt aýlanyşygy ýaýrawynyň aýratynlyklary;
- eýeçiligiň döwletiň garamagyndan aýrylmagynyň we hususyýetleşdirilmeginiň derejesi;
- söwdanyň ýurtda hereket edýän görnüşleri.

Düzümi babatda bazarlary dürli alamatlar we ölçegler boýunça aşakdaky toparlara bölmek mümkin:

1. Bazar gatnaşyklarynyň obýektleriniň ykdysady taýdan niýetlenişi boýunça:

- maýanyň we senagat maksatly harytlaryň bazary;
- sarp ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň bazary;
- zähmet bazary;
- «nou-hau» bazary;
- çig mal bazary;
- gymmat kagyzlaryň bazary we ş.m.

2. Geografik ýerleşşi boýunça:

- ýerli bazar;
- milli (ýurduň içindäki) bazar;
- dünýä bazary.

3. Pudaklaýyn ugurlar boýunça - awtomobil, nebit, maýa goýum, kompýuter bazarlary we ş.m.

4. Harytlaryň satylyşy boýunça - lomaý we bölek satuw bazarlary.

5. Bäsdeşligiň çäklendiriliş derejesi boýunça — kämil bäsdeşlikli, monopoliýalaýyn bäsdeşlikli, oligopoliýa we monopo- liýalaýyn bazarlar.

6. Ykdysadyýetde kanunçylygyň berjaý edilişini nazara almak bilen:

- kanuny, resmi bazarlar;
- kanunlaşdyrylmadyk «ýaşyryn» we «gara» bazarlar.

Bazarlaryň düzüm taýdan öwrenilmegi olaryň esasy görnüşleriniň bölünip çykarylmagyna mümkinçilik berýär.

Harytlaryň we hyzmatlaryň bazary. Bu topara bazarlaryň aşakdaky görnüşleri girýär:

- sarp etmek üçin niýetlenen, ýagny azyk we azyk däl harytlaryň bazary;
- hyzmatlaryň, ýagny durmuş hyzmatlarynyň, ulag, jemagat hyzmatlarynyň bazary;

- ýaşayyş jaýlarynyň we önümçilik däl maksatly binalaryň bazary.

Önümçilik şertleriniň bazary. Onuň düzümine aşakdakylar girýär:

- gozgalmaýan emlägiň bazary;
- zähmet gurallarynyň bazary;
- çig mallaryň we materiallaryň bazary;
- energetiki serişdeleriň bazary;
- gazylyp alynýan peýdaly baýlyklaryň bazary.

Maliýe bazarlary:

- maýa goýum bazary;
- gymmat kagyzlaryň bazary. Onda paýnamalar, obligasiýalar satylýar, pul geleşikleri baglaşylýar we ş.m. amallar geçirilýär;
- walýuta bazary.

Intellektual önümleriň, ýagny innowasiýalaryň, oýlap tapyşlaryň, maglumat beriş hyzmatlarynyň, edebiýat we sungat eserleriniň bazary.

Işçi güýjüniň bazary. O1 zähmet serişdeleriniň hereketiniň ykdysady görnüşi bolup, şonda işçi güýji bazar ykdysadyýetiniň kanunlaryna laýyklykda hereket edýär.

Sebitleýin bazarlar. Olara ýerli, ýurduň içindäki milli hem-de daşary, ýagny halkara bazarlar degişli.

Soraglar we ýumus:

1. Bazaryň ykdysady düzümi nähili kesgitlenýär?
2. Bazaryň ykdysady düzümi haýsy alamatlary boýunça toparlara bölünýär?
3. Bazarlaryň esasy görnüşleri haýsylar?
4. Bilýän bazarlaryňyz barada durmuşdan alnan mysallaryň üsti bilen düşündürmäge synanyşyň.

§7. Bazar ykdysadyýetiniň artykmaçlyklary we kemçilikleri

Bazar ykdysadyýetiniň artykmaçlyklary:

- önümçiligi ösdürmekde maýa goýmuniň, işçi güýjüniň, harytlaryň, puluň eýeleriniň döwlet tarapyndan belli bir kanunçylygyň çäklerindäki ykdysady erkinligi;

- bazarlarda satyn alyjylar tarapyndan isleg bildirilýän harytlary öndürmekligiň we ýerleşdirmekligiň, şeýle hem dürli hyzmatlary ýerine ýetirmekligiň netijeli guralmagy;

- bazar gatnaşyklarynyň subýektleriniň paýlaýyş we alyş-çalyşda harytlaryň hereketiniň üýtgeýän durýan şertlerine çéýelik bilen uýgunlaşmagy;

- haryt öndürijileriň ylmy-tehniki ilerlemäniň gazananlaryna we satyn alyjylaryň bazardaky islegleriniň üýtgeýişine duýgurlygy;

- tölege ukyply hyrydarlyga laýyklykda harytlary öndürmekligiň ýokary düşewüntiligi ugrundaky we hyzmatlary ýerine ýetirmekdäki bazar bäsdeşliginiň ösmegi;

- harytlara we hyzmatlara bolan tölege ukyply hyrydarlygy ýokary hilli kanagatlandyrmak ukyby;

- bar bolan serişdeleri önümçiligiň bol ýerlerinde başarjaň jemlemek arkaly olary rejeli paýlanmagy.

Bazar ykdysadyýetiniň kemçilikleri:

- öndürijilerde köpçüligiň peýdalanýan harytlaryny öndürmekde höwesiniň doremezligi;

- zähmete we girdeji gazanmaga aňrybaş kepil geçmezligi;

- düýpli ylmy-barlaglary maliýeleşdirmäge doly mümkinçiligi üpjün etmezligi;

- daşky tebigy gurşawyň önümçilik galyndylary bilen hapalanmagyndan

goramagyň ygtybarly ykdysady mehanizminiň bolmazlygy;

Ösen bazar ykdysadyýeti mahalynda şol kemçilikleri düzetmek üçin döwlet öz kadalaşdyryş çärelerini görýär. Aslyýetinde häzirki wagtda döwlet tarapyndan düýbünden kadalaşdyrylmaýan hakyky bazar ykdysadyýeti dünýäniň ýekeje ýurtda hem ýokdur.

Soraglar we ýumuş:

1. Bazar ykdysadyýetiniň nähili artykmaçlyklary bar?
2. Bazar ykdysadyýetiniň nähili kemçilikleri bar?
3. Olaryň tapawudyny açyp görkezmege synanyşyň.

§8. Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary

Dünýä tejribesinde bazar ykdysadyýetiniň ýeke-täk nusgasy ýokdur. Olaryň özboluşlylygy bellibir ýurduň ösüşiniň taryhy aýratynlyklaryna, onuň ykdysady ösüşine, döwlet we jemgyýetçilik düzüm birlikleriniň mynasybetine, jemgyýetçilik ösüşiniň ileri tutulýan ugurlarynyň saýlanyp alnyşyna we ş.m. bagly bolup durýar. Şu manyda köplenç bazar ykdysadyýetiniň amerikan, ýapon, german we şwed nusgalary saýlanyp alynýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» okuw gollanmasynda hem olar barada belläp geçdi.

Amerikan nusgasy. Bu nusga «kapitalizmiň liberal nusgasy» diýen ada eýe boldy. Onuň häsiýetli aýratynlygy şulardan ybarat:

- döwlet eýeçiligine degişli böleginiň az bolmagy;
- döwletiň ykdysadyýeti düzgünleşdirmäge doly gatys- mazlygy;
- telekeçiligiň hemmetaraplaýyn höweslendirilmegi;
- ilatyň ýokary we pes gatlklara bölünmegi;
- kärhanalaryň dolandyryjylary bilen işgärleriň arasynda iş hakynyň derejesi boýunça uly tapawudyň bolmagy;
- üçünçilik taýdan pes ilatyň ýaşayyş derejesiniň oňu- şarlykly bolmagy.

Ýapon nusgasy. Ýapon nusgasynyň esasy görnüşlerine aşakdakylar degişli:

- milli ykdysadyýetiň esasy ösüş ugurlaryna döwletiň ýokary derejede täsir etmegi;
- kärhanalarda işgärleriň ömürlük hakyna tutmanyň giňden ýaýramagy, olaryň umumy bähbitler esasynda bir- leşmegi, işgärleriň dolandyryşa we çözügüt kabul edilişine çekilmegi;

• kärhanalaryň dolandyryjylary we hünärmenleri bilen işgärleriniň arasynda iş hakynyň derejesi boýunça uly tapawudyň bolmagy;

• *durmuşa gönükdirilen nusga*. Döwlet durmuş deňsizligine garşy göreş alyp barýar, raýatlar kesellän, işsiz galan, pensiýa çykan halatlarynda olaryň durmuş hukuklarynyň ber- jaý edilmegine gözegçilik edýär. İşleýänleriň durmuş taýdan meseleleriniň çözülmegi boýunça borçlar korporasiýalara we kärhanalara ýüklenýär.

German nusgasy. Öz durmuş-ykdysady mazmuny boýunça ol ýapon nusgasyna ýakyndyr. Bazar ykdysadyýetiniň german nusgasynyň tapawutly aýratynlyklary:

• ykdysadyýete döwlet tarapyndan güýçli täsir edilmegi. O1 esasan durmuş meseleleri çözülen-de ýüze çykýar;

• esasy makroykdysady görkezijileriň meýilnamalaşdyrylmagy. Bu ýörelge Germaniýada XX asyryň ýetmişinji ýyllarynyň başlarynda girizildi. Şonuň ýaly-da bu ýurtda kärhananyň işgärleriniň onuň eýeçiligine gatnaşmagyny göz önünde tutýan sosial hyzmatdaşlyk ýörelgesi-de durmuşa geçirildi;

• german nusgasynda ýapon nusgasynda hem bolşy ýaly, banklara uly ähmiýet berilýär, şonda Merkezi bankyň ygtyýarlyklary has uludyr;

• kärhananyň ýolbaşçylarynyň we işgärleriniň iş haklarynyň derejelerindäki tapawut ujypsyzdyr.

Bazar ykdysadyýetiniň *şwed nusgasyna* ozaly bilen durmuş ugra güýçli gönükdirilmek we kuwwatly döwlet düzgünleşdiriş mahsusdyr. Salgyt salmagyň ýokary kadasy döwlete esli möçberdäki maliýe serişdelerini jemlemäge we olary durmuşy meseleleriň çözülmegine gönükdirmäge mümkinçilik berýär. Netijede, bu ýurtda işsizlik iň az derejede saklanýar, ilatyň alýan girdejileri bolsa epesli derejede gyraňlaşýar.

Beýan edilenlerden başga-da beýleki ýurtlarda bazar ykdysadyýetiniň iş tejribesi umumylaşdyrylanda, milli bazar ykdysadyýetleriniň köp sanly ösüş nusgalarynyň, bellibir derejedäki şertli ýagdaýda, iki sany nusga, ýagny liberal we durmuşa gönükdirilen nusgalara syrygýandygyny aýtmak bolar.

Bazar ösüşiniň *liberal nusgasyna* ozaly bilen hususy eýeçiligiň agalyk etmegi, hususy telekeçilige hemmetaraplaýyn goldaw berilmegi mahsus. Döwletiň ykdysady wezipeleri, esasan, makroderejede durmuşa geçirilýär. Şonuň ýaly ulgamda durmuşa deňlik ýörelgesi aýratyn öňe sürülmeýär, döwletiň durmuş işi bolsa, esasan, ilatyň iň mätäçlik çekýän gatlaklaryna gönükdirilýär. Ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň arasynda bu nusga ABŞ we Beýik Britaniýa has ýakyn durýar.

Durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýetine üznüksiz önümçiligi düzgünleşdirmekde we durmuş meselelerini çözmekde döwletiň ornunyň uly bolmagy mahsus. Döwletiň durmuş syýasaty jemgyýetiň ähli agzalary babatynda ýöredilýär. Ilatyň iş bilen meşgullygy, girdejileriniň derejesi, aýry-áýry halatlarda nyrlar düzgünleşdirilýär. Şonda döwletiň kadalaşdyryş wezipesi hojalyk işiniň diňe makroderejesine däl, eýsem mikroykdysadyýetiň subýektlerine-de ýaýradylýar. Durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýeti Şwesiýa, Germaniýa, Awstriýa ýaly ýurtlara, hususan, Türkmenistana hem mahsusdyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Bazar ykdysadyýetiniň haýsy nusgalaryny bilýärsiňiz?
2. Bazar ösüşiniň liberal nusgasyna näme mahsus?
3. Durmuşa gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň nähili aýratynlyklary bar?
4. Türkmenistana mahsus bolan bazar ykdysadyýetiniň nusgasyny häsiýetlendirin.

III. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasy

§9.Maksatlar we wezipeler

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bazar ykdysadyýetini we netijeli işleýän Garaşsyz döwleti hemmetaraplaýyn esaslandyrmak we pugtalandyrmak wezipesinden möhüm wezipe tapylmasa gerek. Häzir Türkmenistan ykdysadyýet ýolunyň çatrygynda durýar, şoňa görä-de, ol özüniň

ykdysady ýolunyň nähili bolmalydygyny özi kesgitlemelidir. Bu ýerde nämäni ileri tutmaly? Bazar ykdysadyýetiniň haýsy nusgasy biziň Garaşsyz we Bitarap diýarymyz üçin amatlydygyny bilmek gerek. Şol sebäpli Türkmenistan öz ýoluny gutarnykly saýlap-seçip almalydyr we özüniň ösüş ugrunyň maksatlaryny kesgitlemelidir.

Şu günki maksat - munuň özi jemgyýetiň ähli ugurlarynda garaşsyzlygymyzyň pugtalandyrylmagyny, ýurdumyzyň ykdysady, durmuş we syýasy mümkinçiliklerimiziň ösdürilmegini gazanmakdyr.

Geljekki maksat - munuň özi demokratik we dünýewi döwlet gurmakdyr hem-de ýakyn ýyllaryň içinde iň öndebaryjy ýurtlaryň hataryna goşulmakdyr. Munuň özi bütinleý täze jemgyýet bolup, biziň halkymyzyň şonuň ýaly jemgyýeti gurmagatara tarap öz ýoly bilen barmagydyr.

Bu maksat umumadamzat kadalary we ýörelgeleri, milliligimiziň taryhy taýdan emele gelen sütünleri bilen baglanyşyklydyr. Aslyýetine garanyňda, dünýäniň ösüp barýan her bir döwletiniň önünde ösüşe we rowaçlyga tarap barýan amatly ýoly tapmak wezipesi durýar. Şu günki döp-dessurlar dünýä ösüşiniň umumy ýoly bolup hyzmat edýär we häzirki Türkmenistanyň geljekki ösüşini bolsa şuna doly laýyk gelýär.

Ykdysady maksat. Türkmenistany ösdürmegiň maksady ilatyň jan başyna düşýän, hasap boýunça, jemgyýetçilik önüminiň öndürilişini artdyrmakdan, ýagny hakyky önümi köpeltmekden ybaratdyr, munuň özi, elbetde, halkyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna, maddy bolçulygynyň artmagyna getirer. Bu bolsa täze islegleri kanagatlandyrmaga ýardam eder, ýurduň içinde-de, halkara derejesinde-de durmuş- ykdysady meseleleri göwnejaý çözer.

Ýurdumyzyň bazar ykdysadyýetiniň önünde şunuň ýaly belli bir maksada gönükdirilen meseläniň goýulmagy birnäçe wezipäniň çözülmegini hem talap edýär: bu wezipeler kanunçylyk namalarynyň birgidenini işläp taýýarlamakdan, durnuklylyk we bazar ykdysadyýetine geçiş wezipesini çözmekden, düzgünleşdiriji ulgamy döretmekden we ony netijeli peýdalanmakdan, ilatyň durmuş goraglylygyny üpjün rlinegiň anyk ulgamyny işläp taýýarlamakdan, biržalalary, linnalary, habar beriş-täjirçilik merkezlerini we beýleki Kiilluklary guramak üçin şertleri döretmekden, käbir yzaglaklygy ýeňip geçmekden, zähmetiň medeniýetini we düzgün-nyzamyny ýokarlandyrmakdan, önüm öndürmegi we yorleşdirmegi guramagyň ýokary derejesini üpjün etmekden, zähmetiň pudaklaýyn bölünişiniň deňagramlylygyny göwnejaý ýola goýmakdan ybaratdyr.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasy haýsy maksatlary amala aşyrmaklygy göz önünde tutýar?
2. Göz önünde tutylan maksatlara ýetmek üçin nähili wezipeleri ýerine ýetirmeli?

§10. Şertler we aýratynlyklar

Islendik ýurduň bazar ykdysadyýetini döretmek we ony işletmek, esasan, şu aşakdaky şertleriň kömegi bilen üpjün edilýär:

- gymmat kanunyny we haryt-pul gatnaşyklaryny peýda- lanmak;
- demokratiýany we aýanlygy zyzgiderli giňeltmek;
- eýeçiligiň dürli görnüşlerini ösdürmek;
- önümçilik birleşiginiň görnüşini düýpden ykrar etmek;
- adamy ykdysady we durmuş taýdan goramak;
- köpçüligiň bähbitlerini höweslendirmek;
- şahsyýetiň hukuklaryny we azatlyklaryny kepillendirmek;
- her kimiň ukybyna görä, her kimiň zähmetine görä diýen ýörelgäni ornaşdyrmak;
- jemgyýetçilik durmuşyna köpçüligiň demokratik esasyda gatnaşmagyny üpjün etmek;
- öndürijiler bilen sarp edijileriň arasynda göni we gytaklaýyn gatnaşyklary ornaşdyrmak;
- öndüriji güýçleri ösdürmegiň ýokary derejesini gazan- mak;
- döwlet we jemgyýetçilik işlerini dolandyrmaga köpçüligi işeňňir gatnaşdyrmak.

Jemgyýetiň bazar ykdysadyýetini döretmegi we ösdürmegiň şertleri dürli ýollar bilen üpjün edilýär, bu şert dürli gömüşlerde ýüze çykyp, wagt taýdan birmeňzeş bolmadyk çäklerde amala aşyrylýar, bu bolsa dürli ýurtlaryň we halklaryň durmuş-ykdysady, syýasy, medeni ösüşiniň taryhy taýdan cemele gelen aýratynlyklary bilen iňňän ýakyndan baglanyşyklydyr. Şoňa görä-de, Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçýän mahalynda ýerli şertleri we milli aýratynlyklary nazarda tutmak zerurdyr, çünki her bir halkyň taryhy däpleri, milli aýratynlyklary, ykdysady gurluşynyň aýratynlyklary hem bardyr. Munuň özi Türkmenistana hem degişlidir. Bizi A hazar hojalygy meselesinde öz nusgamyzyň bolmagy gerek. Munuň özi öňdebaryjy we ösen ýurtlardaky ýaly entek şeýle bir notijeli bolmasa-da, ilatyň galapyn bölegi üçin düşnükli we oňa ýakyn bolan nusgamyzyň, özem halkyň pelsepesine laýyk gelýän nusgamyzyň bolmagy gerek diýilýändigidir.

Ýurdumyzda türkmen halkynyň döwletliligi berkidilmelidir, jemgyýetiň syýasy ulgamy zyzgiderli kamilleşdirilmelidir, milli bazar gatnaşyklaryna geçiş döwründe ykdysadyýeti miz durnuklylaşdyrylmalydyr, şonuň ýaly-da önümçiligiň düzümi we dolandyryşyň guralyşy düýpgöter üýtgedilmelidir, hökmti- rowanlyk ýeňlip geçilmelidir, çig malyň eksport edilişi üýtgedilmelidir, birinji nobatda, önümçilik serişdelerini öndürýän pudaklarda bazar ykdysadyýetine geçilmelidir.

Soraglar we ýumus:

1. Yurduň bazar ykdysadyýeti haýsy şertler bilen kesgitlenýär?
2. Bazar ykdysadyýetine geçmegiň nähili aýratynlyklary bar?
3. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçişini häsiýetlendirin.

§11. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasynyň döwürleri

Garaşsyz we Bitarap döwletimiziň milli bazar nusgasy öz içine üç döwri

alýar: geçiş döwri, bazar ykdysadyýetini döret- mek döwri, jemleýji döwür.

Birinji. Geçiş döwri. Bu döwürüň esasy mazmuny syýasy jähtden garaşsyzlygymyzy doly pugtalandyrmakdan, jemgyýetde syýasy durnuklylygy üpjün etmekden, bir jemgyýetden başga bir jemgyýete geçilende döwlet göreççiligini we demokratiýany üpjün edýän güýçli häkimiýet syýasatyny ýöretmekden, pozitiw bitaraplyk we hoşniýetli daşary syýasaty ýöretmekden, jemgyýetiň ykdysady, durmuş we syýasy mümkinçiligini ösdürmekden ybaratdyr.

Bu döwürde biziň jemgyýetimiz bir ýagdaýdan başga bir ýagdaýa geçýär. Munuň özi köne ülnülerden ýüz öwür- mek, ykdysadyýeti ösdürmegiň özümize ýat bolan nusga- laryndan el çekmek şertlerinde bolup geçýär. Şu döwürde jemgyýetiň işiniň we adamlaryň ýaşayyş şertleriniň üzü-kesil üýtgemeginiň zyýanly netijeleri gowşadylýar, şoňa görä-de, ykdysady babatda birgiden çäreler ulgamyny durmuşa geçir- mek halk hojalygynyň ösüşini durnuklylaşdyrmak, býujet ulgamynyň bütewiligini üpjün etmek, maliýe ýagdaýyny we pul aýlanyşygyny sagdynlaşdyrmak, döwlet eýeçiligini hususlaşdyrmak, ýer özgertmelerini geçirmek, bank ulgamyny üýtgedip guramak, haryt-pul deňagramlylygynyň şertlerini gowulandyrmak, özara üpjünçilikleri durnuklylaşdyrmak we önümçiligi giňeltmek, maliýe-karz ulgamyny kämilleşdirmek, ilatyň pul girdejilerini we çykdajylaryny deňleşdirmek, daşary ykdysady aragatnaşyklary durnuklylaşdyrmak, sarp ediş ba- zaryny dikeltmek we kadalaşdyrmak, ýurdumyzyň bütewi bazar ulgamyny döretmek üçin şertleri üpjün etmek zerurdyr.

Geçiş döwründe hümmetsizlenmäni peseltmek baradaky maksatnamany işläp düzmek, GDA ýurtlarynyň arasynda özara hasaplaşyklaryň düzgünlerini ýola goýmak, daşary ýurt maýa goýumalaryny we täze tilsimatyny ulanmak baradaky çäreleri kämilleşdirmek, ykdysadyýeti dolandyrmagy ymykly üýtgedip guramak meýilnamasyny kabul etmek, ylmy-tehniki ösüşiň ga- zananlaryny ykdysadyýete oňaýdyrmak hem zerurdyr.

Bu döwürde bazar gurluşynyň aýry- aýry bölekleri hereket edip başlaýar, ykdysady ösüş üçin esas döreýär, içerki höwes emele gelýär, jemgyýetiň ýaşayyş derejesi durnuklylaşyp, ýokarlanyp ugraýar.

Ikinji. Bazar ykdysadyýetini döretmek döwri. Bu döwürde sarp ediş harytlarynyň we önümçilik serişdelerini Im/iirynyň durnuklylaşdyrylmagyny gazanmak, bazar gatnaşykluryny hemmetaraplaýyn ösdürmek we hojalygyň aragatnaşyk ulgamyny ýola goýmak gerek.

Yurdumyzda bazar ykdysadyýetiniň döredilmegi birgiden maksatlaryň durmuşa geçirilmegini, ýagny: makroykdysadyýeti durnuklylaşdyrmagy, ýurduň kanunlaryna laýyklykdn eýeçiligi hususlaşdyrmagy, ykdysady we durmuş нууана алып гүýçlendirilmegini, ýer özgertmeleriniň geçirilmrumi, sarp ediş harytlarynyň öndürilşiniň artdyrylmagyny, ykdyHadyýetiň eksport esasyны pugtalandyrylmagyny, uzak möhletli häsiýetdäki düzüm özgerişlikleriniň geçirilmegini, daşary ýurtlaryň hususy maýa goýumalarynyň çekilmegini we içerki maýa goýumalaryň höweslendirilmegini, daşary söwdanyň we ykdysady gatnaşyklaryň erkinleşdirilmegini talap edyar.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwürüniň bu tapgyrynda Türkmenistanyň

netijeli bazar ykdysadyýeti döwräp, ol bazarlar ulgamyny, ýagny serişdeler bazaryny, önümçilik serişdeleriniň bazaryny, ýaşayyş jaý bazaryny, harytlar we hyzmatlar bazaryny, maliýe bazaryny, gymmat kagyrlar bazaryny, maýa goýumlar bazaryny, walýuta bazaryny, ylmy-tehniki işläp düzmeler bazaryny öz içine alýar. Şonda bazarýň düzümi döwrär we işläp ugrar.

Üçünji. Jemleýji döwür. Bu döwürde ýurduň ykdysadyýeti we maliýe ýagdaýynyň durnuklylaşdyrylyşy öňkiisinden de pugtalanar, sarp ediş bazary gowulanar, bäsleşikli bazar döwrär, bazarýň öz-özünü kadalaşdyrýan we bazar üçin mahsiiiM bolan düzgünleri işläp başlar.

Jemleýji döwürde erkin haryt öndürijiler döwrär, sarp ediş bazary kadalaşar, nyrlara gözegçilik aýrylar, berk maliýe-karz syýasaty ýörediler, ykdysadyýeti hökmürowanlaşdyrmaklyk, eýeçiligi hususlaşdyrmaklyk çalt depginler bilen öňe gider, bäsleşik we telekeçilik güýçlener, bazar gurluşynyň amatlyklary öser, durmuş syýasaty we ilaty iş bilen üpjün etmek syýasaty dowam etdiriler.

Bu döwürde esasy ugur ýurdy durmuş, innowasiýa we ykdysady taýdan ösdürmäge gönükdiriler, durmuş we ylmy-önümçilik taýdan öňe sürülýän pudaklar öser, düzüm syýa- sady ýola goýlar, bilirn we medeniýet öser, durnukly maliýe we pul ulgamy üpjün ediler, ilatyň saglygynyň we tebigy gurşawyň goralýşy güýçlendiriler.

Emma bulara garamazdan, bu döwürde-de käbir meseleler ýeterlik derejede çözülmän galmagy mümkin. Şol meseleleriň arasynda harytlaryň öndürilişini doly artdyrmak meselesi, ilaty iş bilen doly üpjün etmek meselesi bolar. Bu meseleler ençeme ýyllar bäri ABŞ-da-da, Ýaponiýada-da, dünýäniň beýleki öňdebaryjy ýurtlarynda-da doly çözülmän gelýär. Türkmenistanda bolsa bu meseleleri çözmek üçin ähli şertler we mümkinçilikler bolar.

Netije: Şan-şöhraty ýer yüzünde ykrar edilen Garaşsyz we Bitarap Türkmenistanyň häzirki barýan ýoly XXI asyrdaky bazar ykdysadyýetli demokratik, hukuk, dünýewi döwleti, ýagny önümçiligiň ýokary netijeli işlemegini, halkyň ýaşayyş derejesini dünýä ülnüleriniň derejesine ýetirmegi, durmuş adalatlylygyny üpjün etmek, ekologiýanyň has ýiti meselelerini çözmäge ukby boljak döwleti gurmaga mümkinçilik berer.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Geçiş döwrüň esasy mazmuny nämeden ybarat?
2. Ýurdumyzyň bazar ykdysadyýetine geçiş döwrüniň ýola goýluşyny düşündiriň.
3. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň jemleýji döwrüni nähili kesgitläp bolýar?
4. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasyny häsiýetlendirin.

IV. Türkmenistanyň pul-karz ulgamy we salgyt-býujet syýasaty

§12. Pul- karz ulgamy

Önümçiligiň we telekeçiligiň ösmegine pul-karz ulgamy uly täsir edýär. O1 ýurtda pul aýlanyşygyny guramagyň görnüşi bolup çykyş edýär. Pul ulgamynyň

iň möhüm düzüm bölekleri- ne aşakdakylar degişli:

1) *milli pul birligi* - onda harytlaryň we hyzmatlaryň nyrlary aňladylýar. Türkmenistanda 1993-nji ýylyň 1-nji noýabryndan mili pul birligi hökmünde *manat* aýlanyşyga girizildi. 2009-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan bolsa manadyň *de-nominasiýasy*, ýagny onuň nominal hümmetiniň üýtgedilmegi geçirildi. Şonuň netijesinde milli pul birliginiň narisatel hümmeti güýçlendi, töleg dolanyşygy ýeňilleşdi;

2) kanunçylyga laýyklykda nagt dolanyşykda töleg se- rişdesi bolup hyzmat edýän *kagyz pullaryň we şaýy pullaryň ulgamy*,

3) *pul emissiýasynyň ulgamy*, ýagny puly aýlanyşyga göý- bermegiň kanunçylyk bilen berkidilen tertibi;

4) pul aýlanyşygyna dahylly meseleleri alyp barýan *döwlet edaralary*.

Pul aýlanyşygy ulgamynyň iki sany esasy kysymy bar:

- metal pullaryň aýlanyşyk ulgamy;
- karz pullaryň we kagyz pullaryň aýlanyş ulgamy.

Bazar ykdysadyýetine geçilýän şertlerde karzlaşdyrmak

uly ähmiýete eýe bolýar, sebäbi edara-kärhanalar, guramalar, firmalar, telekeçiler we şahsy taraplar dürli amallary ýerine ýetirmek üçin banklar bilen aragatnaşykda bolýar. Türkmenistanyň kada-kanunlaryna laýyklykda banklar wagtlaýyn ulanylmaýan (boş) pul serişdelerini belli maksatlara niýetlenen, anyk möhlete, karzy yzyna göterim bilen gaýtar- mak we üpjünçilik şerti bilen mätäç bolan müşderilere ulan- maga berýärler. Ykdysady edebiýatda şol *pul serişdelerine karz (ssuda) diýilýär*.

Karz diýen söz latyn sözinden terjime edilende «*ynanç*» diýen manyny aňladýar. Şol sebäpli bankyň esasy ýerine ýetirýän wezipesi karz (ssuda), ýagny wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek we ony isleg bildirýän ynamly, abraýly ýuridiki we fiziki taraplaryna karz ýörelgeleri esasynda peýda alynýar.

Häzirki zaman bazar ykdysadyýetinde *karz* düşünjesi puluň telekeçilere yzyna gaýtaryp bermek, peýdalanylandygy üçin karz alyjy tarapyndan karzlaşdyryja göterim tölemek şerti bilen bellibir möhletli hereketine düşünilýär.

Bazar hojalygynda karzyň görnüşleri dürli-dürlüdür.

Täjirçilik karzy — kärhanalar, birleşikler we beýleki ho- jalyk subýektleri tarapyndan biri-birlerine haryt görnüşinde gaýra süýşürmek arkaly berilýär.

Bank karzy — maliýe-karz edaralary (banklar, gaznalar, assosiasiyalar) tarapyndan islendik hojalyk subýektlerine pul serişdeleri berilýär.

Sarp ediş karzy — fiziki şahslara bellibir möhlet bilen uzak wagtlaý ulanylýan sarp ediş harytlaryny satyn almak üçin pul serişdeleri berilýär.

Ipoteka karzy - gozgalmaýan emlägi girewe goýmak arkaly uzak möhletli ulanylmaga pul serişdeleri berilýär.

Döwlet karzy — döwlet pul serişdeleriniň karz berijisi bolup, ilat ýa-da hususy telekeçiler bolsa karz alyjy bolup çykyş edýän mahalyndaky karz gatnaşyklarynyň ulgamy.

Halkara karzy - pul serişdeler dürli ýurtlaryň halkara maliýe-pul gatnaşyklary ýaýrawyndaky hereketini gurşap alýar. Şonda karz berijiler we karz alyjylar bolup, banklar, hususy kärhanalar, döwlet, halkara guramalary we ş.m. çykyş edýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Döwletiň pul ulgamynyň düzüm böleklerine haýsy edaralar degişli?
2. Karz diýip nämä aýdylýar?
3. Karz haýsy esasy wezipeleri ýerine ýetirýär?
4. Karzyň görnüşlerini sanaň.

§13. Banklar we olaryň ýerine ýetirýän amallary

Häzirkizaman ykdysadyýetinde *bank* kärhanalaryň, guramalaryň we ilatyň wagtlaýyn boş pul serişdelerini özüne çekmek hem-de jemläp, töleglilik we möhletlilik şertleriň esasynda karz bermek, şonuň ýaly-da töleg geçirmek, puly we gymmat kagyzlary aýlanyşyga goýbermek boýunça amallary ýerine ýetirýän maliýe - karz edarasydyr.

Türkmenistanyň ösen bank ulgamynyň emele gelmegi- ni çaltlandyrmak maksady bilen, şeýle-de «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli Maksatnamasynda» bellenen wezipeleri ýerine ýetirmek

3. Sargyt № 763

maksady bilen, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy» tassyklady.

Bu maksatnamada ýurduň bank ulgamyny tapgyrlylyk bilen ösdürmek hem-de pul-karz we walýuta syýasatyny döwrelaýyk amala aşyrmak göz önünde tutulýar. Ykdysady ulgamda üstünlikli geçirilen özgertmeler, ýagny milli pulumyzyň daşary ýurt puluna bolan gatnaşygynyň ýeke-täk hümmetine geçirilmegi we denominasiýanyň amala aşyrylmagy ýurdumyzyň maliýe durnuklylygyny gazanmaga we maýagoýum işjeňliginiň tije- megine getirdi, hem-de Türkmenistanyň maliýe we bank ulgamyny mundan beýläk-de özgertmäge esas dörettdi. Bank ka- nunçylygyny kämilleşdirmek maksady bilen, «Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda», «Karz edaralary we bank işi hakynda», «Daşary

ykdysady gatnaşyklarynda puly kadalaşdyrmak we pula gözegçilik etmek hakynda» kanunlar kabul edildi.

Türkmenistanda häzirki döwürde Türkmenistanyň Merkezi banky we bellige alnan karz edaralarynyň 13 sanysy he- reket edýär; şol sanda 7 sany döwlet täjirçilik banky, 4 sany paýdarlar täjirçilik banky, 2 sany daşary ýurt maýasynyň gatnaşmagyndaky banklar (banklaryň ýerlerdäki şahamçalarynyň sany 139, daşary ýurt pulunyň alyş-çalyş nokadynyň sany 183, olaryň 11 sanysy gije-gündiziň dowamynda işleýär). Şeýle-hem Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 20 ýylygyna Türkmenistanyň «Rysgal» paýdarlar-täjirçilik banky (ykdysa- dyýetiň hususy bölegine degişli) we Türkmenistanyň «Döwlet ösüş banky» açyldy.

Türkmenistanyň banklary ýerine ýetirýän amallary boýunça döwlet täjirçilik banklardan, paýdarlar täjirçilik banklardan, daşary ýurt banklarynyň şahamçalaryndan we daşary ýurt wekilliklerden düzülýär.

Banklar passiw we aktiw amallary ýerine ýetirýär. Passiw amallar arkaly olar pul serişdeleri (resurslary) ýygnaýarlar. Aktiw amallaryň üsti bilen bolsa, olary ýerleşdirýärler.

Bankyň serişdeleri (resurslary) onuň öz serişdeleriniň we çekilen serişdeleriň hasabyna emele gelýär.

Bankyň öz serişdeleri - paýdarlar we ätiýaçlyk maýasy, şonuň ýaly-da paýlanmadyk peýda.

Bankyň resurslarynyň esasy bölegi goýumlar (depozitler), ijonuň ýaly-da kontokorrent we baglanyşdyryjy hasaplardaky pullar görnüşinde bolýar.

Depozitler (goýumlar) bankyň müşderileriniň süýşürint- gilerden başga ähli möhletli we möhletsiz goýumlarydyr. Olar iki görnüşde, ýagny «talap edilýänçä» diýilýän we «möhletli hatlar» görnüşinde bolýar.

Kontokorrent (italýan sözi bolup, «gündelik» hasap diýmegi aňladýar) - bankyň müşderi bilen ähli amallarynyň hasaby ýöredilýän bitewi hasap.

Soraglar we yurms:

1. Bank nähili hyzmatlary ýerine ýetirýän edara?
2. Türkmenistanyň bank ulgamynda nähili kanunlar we maksatnamalar kabul edilipdir?
3. Türkmenistanyň bank ulgamy barada aýdyp beriň.
4. Bank nähili amallary ýerine ýetirýär?

§14. Maliýe we onuň esasy wezipeleri

Eýeçiligiň ähli görnüşlerindäki kärhanalaryň, telekeçilik guramalarynyň, şonuň ýaly-da ilatyň girdejileriniň, jemgyýetiň mundan beýläkki ösüşini üpjün etmäge pul serişdeleriniň goruny döretmek üçin döwlet býujetine we ýerli býujetlere geçirilýän salgytlaryň we ýygymlary emele getirmek bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklaryň köplügi *ýurduň maliýe ýagdaýyny* aňladýar. Bu ýagdaýy pul serişdeleriniň döwlet derejesinde onuň maliýesi hökmünde çykyş edýän merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik gaz- nalarynyň hereketi kesgitleýär.

Maliýe düşünjesi goşmaça önümiň goşmaça gymmat gör- nüşindäki puluň öndürilmegi we aýlanmagy, ýurduň hajatlary we adamlaryň jemgyýetçilik we

şahsy isleglerini kanagatlandyrmak üçin paýlanmagy hem-de peýdalanylmagy baba- tyndaky gatnaşyklaryň köplüginin mazmunyny aňladýar.

Maliýe birnäçe wezipäni ýerine ýetirýär:

- *toplaýyş wezipesi* - serişdeleriň jemlenmeginden we döwletiň işlemeginiň maddy binýadyny döretmekden ybarat;

- *düzgünleşdiriş wezipesi* - hojalyk subýektleriniň işini höweslendirmekden ybarat;

- *paýlaýyş wezipesi* - býujetiň, durmuş ätiýaçlandyryşyň we ş.m. üsti bilen pul serişdeleriniň emele getirilmegi;

- *gözegçilik wezipesi* - salgytlaryň dogry alnyşynyň we olaryň niýetlenişi boýunça peýdalanylyşynyň üpjün edilmegi.

Aralarynda mydama pul akymlyry bolup geçýän esasy subýektler aşakdakylardan ybaratdyr:

- döwlet we onuň edaralary;
- kärhanalar, birleşmeler we ş.m.;
- ilat, hususanam - öý hojalyklary.

Maliýe ulgamy ähli özara baglanyşykly düzüm birlikleri- niň, ýagny ýuridiki we fiziki şahslaryň pul girdejileriniň bir böle- gine dürli salgytlar we ýygymlar görnüşinde döwlet gaznasy- na yzygiderli düşüp durmagyny hem-de jemgyýetiň önünde durýan maksatlara ýetilmegini şonuň ýaly-da wezipeleriň çözülmegini üpjün etmek üçin milli howpsuzlygy, döwlet diwanynyň saklanmagyny, durmuş maksatnamalarynyň ýerine ýetirilmegini, ýurduň ykdysadyýetiniň, ylmynyň we tehnikasynyň, medeniýetiniň, sungatynyň we onuň halka- ra gatnaşyklarynyň ösdürilmegini maliýeleşdirmekde olaryň maksada laýyk paýlanmagyny we peýdalanylmagyny guramak bilen meşgullanýan dolandyryş edaralarynyň köplügidir.

Soraglar we ýumus:

1. Maliýe diýip nämä aýdylýar?
2. Maliýe haýsy wezipeleri ýerine ýetirýär?
3. Maliýe ulgamyna degişli subýektleri sanaň.

§15. Salgyt-býujet syýasaty

1. Salgytlar we olaryň toparlara bölünişi

Salgytlar - bu fiziki we ýuridiki şahslaryň, ähli hojalyk subýektleriniň öz girdejileriniň bellibir bölegini döwlet býujetiniň we ýerli býujetleriň girdejilerini doldurmak üçin döwletiň salgyt ulgamynyň üsti bilen geçirýän hökmany tölegleridir.

Salgyt ulgamy - döwlet býujetine we ýerli býujetlere sal- gytlary we ýygymlary döwletiň maliýe serişdelerini jemlemegiň olara mahsus bolan görnüşlerde we usullarda guralmagy bilen meşgullanýan edaralarynyň köplügidir.

Salgytlaryň esasy görnüşleri şu aşakdaky alamatlar boýunça toparlara bölünýär.

Salgyt salmagyň obýektleri boýunça:

- girdejlere salynýan salgytlar;
- emläge salynýan salgyt;
- bellibir harytlary we hyzmatlary satyn alyjylaryň çykdajylaryna salynýan salgytlar.

Alnyş usullary boýunça:

- *göni salgytlar*. Olar girdeji gazanýanlaryň ýa-da emläk eýeleriniň özlärinden alynýar (girdeji salgydy, eýeçilige salynýan salgyt we beýlekiler);
- *gytaklaýyn salgytlar*. Olar bellibir harytlaryň nyrhyna goşulýar hem-de satylan mahalynda olar sarp edijilerden alynýar (meselem, aksizler).

Möçberiniň *kesgitleniş usuly boýunça* salgyt salmagyň deňölçepli we ilerleýj ilikli ulgamlary öz aralarynda tapawut- landyrylýar.

Deňölçepli ulgam mahalynda salgytlaryň girdejlere, çykdajylara ýa-da emlägiň gymmatyna bagly bolmadyk üýt- gewsiz göterim ölçegi bolýar.

Ilerleýjilikli ulgam mahalynda salgytlaryň ölçegi girde- jiler ýa-da emlägiň möçberi köpeldigiçe ýokarlanýar.

Salgyt girdejileriniň gelip düşýän býujet derejesi boýunça umumydöwlet salgytlaryna we ýerli salgytlara bölünip çykarylýar.

Peýdalanylyş tertibi boýunça döwletiň bitewi gaznasyna düşýän umumy salgytlar hem-de bellibir niýetlenişi bolan maksatlaýyn ýa-da ýörite salgytlar öz aralarynda tapawutlanýar.

2. Döwlet býujeti we ornun wezipeleri

Makroykdysady düzgünleşdirişiniň iňňän möhüm guraly bolup, pul-karz syýasaty bilen bir hatarda, döwletiň salgyt-býujet syýasaty çykyş edýär.

Salgyt-býujet syýasaty - munuň özi döwlet çykdajylaryny we salgyt salnysyny üýtgetmek arkaly işewürlük ýagdaýyna döwletiň täsir etmegidir. O1 milli girdejiniň derejesine şunlukda hem, önümçiligiň möçberine, iş bilen üpjün ediliş derejesine, şonuň ýaly-da nyrlaryň derejesine täsir edýär. Salgyt-býujet syýasaty, hususan, işsizlik we puluň hümmetsizlenmegi bilen baglylykda ykdysady ýagdaýyň ýaramaz tarapa üýtgemegine garşy gönükdirilendir.

Döwlet býujeti - bu döwlet işiniň onuň ähli pul serişdelerini we girdejilerini hem-de olaryň jemgyýetiň durmuş-ykdysady ösüşiniň ugurlary boýunça paýlanyşyny beýan edýän maliýe meýilnamasydyr. O1 döwletiň girdejileriniň we çykdajylarynyň jemidir.

Býujetiň çykdajylary öz düzümi boýunça şu ugurlara gönükdirilýär:

- jemgyýetçilik we durmuş hyzmatlary;

- umumy häsiýetli döwlet hyzmatlary;
- ykdysady işler bilen baglanyşykly döwlet hyzmatlary.

Döwlet býujetiniň girdejileri, ilkinji nobatda, merkezi we ýerli häkimiýet edaralary tarapyndan alynýan salgytlardan we ýygymlardan emele gelýär.

Býujetiň defisiti. Döwlet býujetiniň çykdajylary we onuň girdejileri mydama gabat gelip durmaýar. Eger çykdajylar girdejilerden köp bolsa, onda *býujet defisiti* ýüze çykýar. Tersine bolanda, ýagny girdejiler çykdajylardan agdyk gelse, oňa *býujet profisiti* ýa-da agdyk gelmesi diýilýär.

Býujet işi döwletiň girdejileriniň we çykdajylarynyň deňagramlaşdyrylan ýagdaýda bolmalydygyny göz önünde tutýar.

Döwletiň çykdajylarynyň girdejilerden agdyk gelen ýagdaýynda döwlet içkerki ýa-da daşary karzlary ulanmaly bolýar.

Soraglar we ýtmmlar:

1. Salgyt diýip nämä düşünýärsiňiz?
- 5L Salgytlaryň görnüşleri haýsy alamatlar boýunça toparlara bölünýär?
- 3- Döwlet býujeti düşünjesiniň manysyny düşündiriň.
4. Döwlet býujetiniň çykdajylary nämeden ybarat?
5. Döwlet býujetiniň girdejileri nämeden ybarat?
Döwlet býujetiň esasy meselelerini düşündiriň.

V. Durmuş ykdysadyýeti we ýaşayşyň hili

Ykdysadyýet adamyň we jemgyýetiň ýaşayş üpjün- çiliginiň ulgamy hasaplanylýar, şonuň üçinem ynsan ýaşay- şynyň hili ykdysadyýetiň ýagdaýy we ösüşi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Şonuň bilen baglylykda ýaşayşyň keşbi, derejesi we hili baradaky düşüňjeleri, ykdysadyýetiň ýaşayşy nähili gowulandyryp bilýändigini aýdyňlaşdyrylmagy zerur bolup durýar.

Sözün giň manysynda jemgyýete, adamlara, olaryň ýaşayşyna gös-göni dahylly zatlaryň hemmesi durmuş hä- siýetli hasaplanylýar. Sözün dar manysynda bolsa durmuş ýaýraw diýip, ykdysadyýetiň durmuş hadysalary bilen gös- -göni baglanyşykly bölegine aýdylýar. Durmuş ýaýrawa adamlaryň ýaşayşyna, keşbine, ilat tarapyndan maddy we ruhy nygmatlaryň, hyzmatlaryň sarp edilişine, adamyň, maşgalanyň, tutuş jemgyýetiň ahyrky hajatlarynyň kanagatlandy- rylyşyna dahylly ykdysady obýektler we hadysalar degişlidir.

Durmuş ykdysadyýeti ylym hökmünde islegleriň ýüze çykyşyny, sarp ediş isleglerini, sarp edişiň düzümini, adamyň, maşgalanyň, sosial toparlaryň, sebitleriň, tutuş jemgyýetiň rejeli isleglerini şol islegleriň we sarp edijileriň köpdürliligini öwrenýär.

Şeýlelikde, adamlaryň hal-ýagdaýyna gös-göni dahylly meseleleriň ählisi ykdysadyýetiň durmuş ýaýrawyna degişlidir.

§16. Ýaşayşyň derejesi we hili

Ýaşayş derejesi ynsan islegleriniň adamlar tarapyndan özleriniň dürli hajatlary üçin öndürilýän we sarp edilýän maddy, durmuş we medeni nygmatlaryň we hyzmatlaryň

mukdary we hili bilen şertlendirilen kanagatlandyrylyş dere- jesidir.

Yaşayyş derejesiniň baş görkezijisi hökmünde *jemi içerki önümiň ilatyňjan başyna düşýän möçberi* çykyş edýär. Yaşayyş derejesiniň hakyky ýagdaýyna göz ýetirmek üçin deňeşdiriş binýadyny kabul etmek zerur, ol hem oňşugyň möçberidir.

Oňşugyň möçberi - bu her bir adamyň durmuş taýdan kabul ederlik mynasyp yaşayyş derejesini saklamak üçin onuň fiziki, durmuş we ruhy isleglerini kanagatlandyrmaga niýetle- nen harytlaryň we hyzmatlaryň iň az mukdardaky gymmatlyk möçberidir.

Oňşugyň möçberi iň az sarp edişiň gymmatyna barabar bolan jan başyna düşýän girdejidir. Fiziologik we durmuş oňşugynyň möçberleri öz aralarynda tapawutlandyrylýar.

Yaşayyş hili — munuň özi adamlaryň maddy we medeni islegleriniň kanagatlandyrylyşynyň hilidir. Ýaşayyş hili jemgyýetiň maddy we ruhy islegleriniň ýokarlanylş kanu- nalaýyklygyny beýan edýär, bu hem maddy we maddy däl önümçilikleriň ösmeginiň we kämilleşmeginiň netijesi bolup durýar.

Yaşayyş hiline köp dürli görkezijiler bilen baha berilýär. Olara iýmitiň hili, egin-eşikleriň döwrebaplygy we hili, yaşayyş jaýynyň amatlylygy, bilime, medeni we ruhy gymmatlykla- ra, döredijilikli zähmet çekmäge, howpsuz ýaşamaga bolan islegleriň kanagatlandyrylyş derejesi ýaly we ş.m. ençeme görkezijiler degişlidir.

Soraglar we ýumuş:

1. Durmuş ykdysadyýeti diýip nämä düşünýärsiňiz?
2. Yaşayyş derejesi bilen yaşayyş hili düşüňjeleriniň nähili tapawudy bar?
3. Oňşugyň möçberi barada gürrüň beriň.

§17. Adamyň durmuş islegleri

Isleg, zerurlyk hökmünde düşünilýän isleg bolup, ol önümçilik-ykdysady işiň hereketlendiriji güýji, höweslendi- rijisi manysyndaky esasy hyzmaty bitirýän ilkinji ykdysady düşüňjeleriň hatarynda durýar. Durmuş islegleri örän köp dürlüdür.

Islegleriň şeýle köpdürliligini olaryň görnüşlerini bölüp çykarmak arkaly toparlamak mümkin. Ozaly bilen şahsy (ýekebara), maşgala, köpçülikleýin (toparlaýyn), jemgyýetçilik we döwlet isleglerini tapawutlandyrmak bolar. Şol görnüşleriň her birisi islegleriň subýektiniň, şeýle islegleriň gelip çykmagyna we haýsy bähbitleri aňladýandygyna dahylly adamlarynyň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Ýüze çykyş ýa-da kanagatlandyryş möhletlerine baglylyk- da häzirki we geljekki, gysga möhletli we uzak möhletli isleg- ler öz aralarynda tapawutlanýar. Möhümlük derejesi boýunça birinji derejeli we ikinji derejeli islegler bölünip çykarylýar.

Durmuş islegleriniň aýry-aýry görnüşlerine seredip geçeliň.

Şahsy islegler iýmite, egin-eşiklere, aýakgaba, yaşayyş jaýyna, öý hojalyk zatlaryna, durmuş hyzmatlaryna, ruhy we medeni gymmatlyklara, bilime, saglygy goraýşa, zähmete we dynç almaga, mynasyp durmuş goraglylyga, maglumatlara,

ulaga, aragatnaşyga, şahsy howpsuzlyga, şahsy hukuklaryň goralmagyna bildirilýär. Bir söz bilen aýdylanda, şularyň hem- mesi her bir adama gereklidir.

Maşgalanyň islegleri öz görnüşleri we düzümi boýunça şahsy isleglere ýakyndyr. Emma maşgalada olardan başga is- leglerem ýüze çykýar. Ýaşayş jaýa, öý hojalyk zatlaryna bolan isleg artýar, çagalara seretmek boýunça täze islegler döreýär we ş.m..

Durmuş toparlaryň islegleri - bu özleriniň bellibir bähbitleri esasynda bir topar adamlaryň umumy islegleridir.

Işgärler köpçüliginiň islegleri - munuň özi toparlaýyn islegleriň bir görnüşi bolup, şonda işgäriň şahsyýet hökmündäki aýrybaşgalaşan isleglerinden başga- da, işgärler köpçüliginde umumy islegler hem emele gelýär. Iş meseleleriniň bileleşip çözülmeginiň, önümçilikden daşgary pikir alyşmagyň, işgär- leriň arasyndaky dawalary aradan aýyrmagyň, amatly zähmet we dynç alyş şertlerini döretmegiň zerurlygy ýüze çykýar.

Jemgyýetçilik islegleri-döwlet, milli, sebitleýin, dini, taryhy şertleriň täsiri astynda ýüze çykýar hem-de şol görnüşlere hem

eýe bolýar. Olara ilki bilen jemgyýetçilik düzgün-tertibiniň goralmagyna, milli medeniýetiň we döwlet-dessurlaryň ösdürilmegine, taryhy we medeni ýadygärlikleriň, daşky tebigy gurşawyň goralyp saklanmagyna bolan islegler deňişli. Has giň manyda aýdylanda, jemgyýetçilik isleglerine bütin halkyň, ähli adamlaryň medeni gymmatlyklara, bilime, sag-lygy goramaga, bedenterbiýä we sporta, zähmet şertleriniň gowulandyrylmagyna we dynç almaga, bolan islegleri deňişli edilýär.

Durmuş islegleri öwrenmegiň nazaryýetinde we iş tejribesinde şahsy, maşgala, köpçülikleýin we jemgyýetçilik islegleriniň kanagatlandyrylyşyny öz aralarynda utgaşdyrmak meselesi möhüm ähmiýete eýe bolup durýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Isleg diýip nämä düşünýärsiňiz?
2. Durmuş islegleriniň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
3. Islegleriň tapawudyny açyp görkezmege synanyşyň.

§18. Adamyň we maşgalanyň sarp ediş býujeti

Maliýe býujeti barada gürrüň edilende, döwlet derejesindäki we ýerli býujetler hem-de kärhanalaryň we telekeçileriň býujetleri bilen bir hatarda, maşgala býujetlerini we şahsy býujetleri hem bölüp çykarmak mümkin. Sarp ediş we durmuşy islegler, ýaşawyş derejesi barada aýdylanda, adamyň we maşgalanyň sarp ediş býujetine dahylly meselelere garalyp geçilmegi zerur.

Sarp ediş býujeti diýip adamyň we maşgalanyň pul girdejileriniň we çykdajylarynyň deňeşdirilmegine aýdylýar, onuň esasynda hem girdejileriň we çykdajylaryň gabat gelşi barada seljerme berilýär, deňagramlylygy üpjün etmek üçin olaryň ol ýa-da beýleki tarapa üýtgedilmeginiň zerurlygy ýüze çykarylýar. Býujet tablisasynda onuň girdeji we çykdajy taraplary aýry-äýrylykde görkezilýär.

Hakyky sarp ediş býujeti maşgalalaryň aýlyk ýa-da ýyllyk girdejileriniň we çykdajylarynyň emele gelşini görkezýär. Hakyky býujetler ilatyň aýry-äýry toparlarynyň isleglerini, girdejilerini we çykdajylaryny seljerip görmek esasynda düzülýär.

Rejeli sarp ediş býujeti nazary taýdan esaslandyrylan kadaly býujet bolup, onuň çykdajy bölegi bellibir maksadalaýyk toplumda berlen maddy we ruhy gymmatlyklaryň rejeli kadalaryndan ugur alnyp emele getirilýär. Rejeli sarp ediş býujeti durmuş-ykdysady seljermäniň guraly we gönükdirilmeli maksat bolup hyzmat edýär.

Ýaşawyş derejesiniň kepillikli in aşak derejesini kesgitlemek üçin, in az sarp ediş býujeti ýa-da sarp ediş býujetiniň oňsuk möçberi diýen düşünje giňden ulanylýar. Şonuň ýaly býujetde çykdajy bölegi adama, ilkinji nobatda, hökman gerek bolan sarp ediş harytlarynyň we hyzmatlarynyň toplumu esasynda düzülýär. Hakyky nyrlary hasaba almak bilen, şol çykdajylary ýapmak üçin talap edilýän girdejileriň pul hasabyndaky möçberi kesgitleňýär. Şondan ugur alyp, sarp edişiň oňsuk möçberi bellenýär, onuň hasaplamasy «sarp ediş sebedi» diýilýäniniň esasynda geçirilýär.

Sarp ediş býujetiniň düzülmege diňe bir döwlet derejesindäki durmuş häsiýetli çäreleri işläp düzmekde däl, eýsem maşgala derejesinde-de möhümdir.

Maşgala býujetini dogry meýilnamalaşdyrmak arkaly artykmaç, az netijeli çykdajylar- dan gaça durmak, gündelik we uzak wagtlyk ulanylýan harytlary satyn almak üçin çykdajylaryň mynasybetini dogry kes- gitlemek mümkin.

Soraglar we yzny

1. Sarp ediş býujeti näme?
2. Maşgalanyň rejeli sarp ediş býujetine nähili düşüňärsiňiz?
3. Öz maşgalaňyzyň býujetini düzmäge synanyşyň.

§19. Durmuş üpjünçiligi we durmuş kömegi

Ilatyň bellibir gatklaryna döwlet, hökümet, jemgyýet tarapyndan durnukly durmuş goldawyny bermegiň dürli görnüşleri bar. Bu ýerde gürrüň uzak wagtlyp ýa-da mydama döwletiň we jemgyýetiň eklenjinde, esasanam, döwlet üpjünçiliginde durýan adamlar barada barýar. Şol adamlara kömek etmek, olary zerur ýaşayyş serişdeleri bilen üpjün etmek üçin ykdysadyýetiň *durmuş üpjünçiligi* diýen ýörite pudagy bar.

Durmuş üpjünçilik guramalary ilatyň ýaşı, maýyplygy, zähmete ukyplylygynyň çäkli bolmagy, başga ýaşayyş serişdeleriniň bolmazlygy zerarly uzak wagtlyk ýa-da mydama kömek almaga kanunçylyk esasynda hukugy bar bolan topar- lary baradaky aladany öz üstlerine alýarlar.

Durmuş üpjünçiliginiň has ýaýran görnüşi *pensiýa üpjünçiligidir*. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, aýallar 57 ýaşda, erkekler 62 ýaşda pensiýa çykmak hukugyna eýedirler. Saglyga zyýanly önümçiliklerde işleýänler, şonuň ýaly-da harby gullukçylar üçin bu ýaş has-da aşak bellendir. Pensionerlere olaryň işlän döwrüniň dowamlylygyna we şol döwürdäki iş hakynyň derejesine baglylykda pensiýa tölenýär.

Emma islendik ýagdaýda hem olaryň her birisine pensiýanyň kanunda göz önünde tutulan iň az derejeden aşak bolmadyk möçberini kepillendirilendir. Garrylyk boýunça pensiýa- dan başga, maýyplyk üçin pensiýa hem berilýär. 01 ýaşda bagly bolman, diňe adamyň saglyk ýagdaýyna ýa-da zähmet işi bilen meşgullanmak mümkinçiliginiň çäkliligine bagly bolup durýar.

Pensiýalardanam başga, ilatyň mätäçlik çekýän dürli to- parlaryna döwlet býujetinden we ýerli býujetlerden *kömek pullary* berilýär hem-de dürli tölegler amala aşyrylýar. Kömek pullary we tölegleri mydamalyk, uzak wagtlyk we wagtlaýyn häsiýetde bolup biler. Bir wagtlaýyn durmuş kömeginiň berilmegi-de mümkin. Kömek pullary köplenç çagalara, syrkawla- ra, maýyplara tölenýär.

Durmuş kömegi adamlara, maşgalalara ýaşayyş jaýyny gurmak, ýaşayyş jaý şertlerini gowulandyrmak üçin ýeňillikli şertlerdäki karzlar görnüşinde-de berlip bilner.

Okaýan ýaşlara pul kömegini bermegiň ýaýran görnüşi *talyp haklarynyň* tölenmegidir. *Lukmançylyk kömeginiň berilmegi* durmuş kömegiň aýratyn bir görnüşi bolup durýar. Şonuň ýaly kömek bellibir derejede mugt berilýär. Emma has ösen ýurtlarda-da saglygy goraýyşyň ähli çykdajylary tutuşlygyna döwlet býujetiniň üstüne ýüklenmeýär, lukmançylyk hyzmatlarynyň we dermanlaryň bir bölegi tölegli bolýar. Bu ýerde saglyk ätiýaçlandyrmasyň uly ähmiýeti

bardyr. Şonuň ýaly öňdebaryjy tejribe Türkmenistanda hem ulanylyp gelinýär.

Ätiýaçlandyryş lukmançylygy iş hakyndan geçirimleriň hem-de kärhanalaryň we guramalaryň geçirýän beýleki serişdeleriniň hasabyna ätiýaçlandyryş gaznasynyň döre- dilmegini göz önünde tutýar. Ätiýaçlandyryş gaznasynyň pul serişdeleri lukmançylyk edaralaryny maliýeleşdirmäge gönükdirilýär, şunlukda, saglyk ätiýaçlandyrmasy boýunça şertnama baglaşan adam öz saglygyny bejertmekde bellibir ýeňilliklerden peýdalanýar.

Soraglar we ýumuş:

1. Durmuş üpjünçiligi diýmek nämäni aňladýar?
2. Türkmenistanda durmuş kömeginiň haýsy görnüşleri berilýär?
3. Lukmançylyk kömegi barada gürrüň beriň.

VI. Durmuş ykdysadyýetiniň esasy pudaklary

§20. Bilim we medeniýet

Bilim. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda bolup geçýän durmuş-ykdysady özgertmeler milli bilim ulgamynyň ösüşi bilen pugta baglanyşyklydyr. Bilim jemgyýetiň ruhy, durmuş, ykdysady we milli ösüşiniň esasy hökmünde döwleti ösdürmegiň ileri tutulýan pudagyny düzýär. Türkmenistanda bilim ynsanperwerlik, demokratiýa adamlaryň hem-de halklaryň arasynda özara hormat goýmak başlangyçlaryna esaslanýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly düýpli işinde «Häzirki döwürde jemgyýetiň hakyky gymmatlygynyň ýerasty baýlyklardan däl-de, adamlardan, olaryň bilimlerinden, hünär taýdan we adam hökmünde berýän netijesinden ybaratdygyny» belleýär. Bu sözlerde biziň ähli ugurlardaky, şol sanda ýurdumyzdaky bi- limde amala aşyrylýan özgertmelerimiziň logikasy we many- -mazmuny jemlenýär.

Türkmenistanda milli bilim ulgamy Türkmenistanyň Konstitusiyasyna, «Bilim hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna, şeýle hem halkara hukugynyň kadalaryna we ýurduň bilim ulgamy babatdaky gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kanunçylyk namalaryna laýyklykda durmuşa geçirilýär.

2012-nji ýylyň oktýabr aýyndaky Yaşulylar maslahatynda çykyş edip, ýurduň Lideri «umumy bilim berýän mek- depleri on iki ýyllyk etmegiň, daşary ýurt dilinde bilim berýän ýokary okuw mekdepleriniň şeýle hem tölegli bilim berýän guramalaryň döredilmeginiň» wajyplygy hakynda tezisi öňe sürdi.

«Bilim hakynda» Türkmenistanyň Kanuny (9-njy madda) bilim başgançagyna laýyklykda okatmagyň ýeke-täk ulgamynyň döredilmegini göz önünde tutýar. Türkmenistanda on iki ýyllyk umumy orta bilime geçmegiň Konsepsiyasyna laýyklykda Türkmenistanda bilimiň şu aşakdaky başgançaklary bellenildi: mekdebe çenli; umumyorta bilim; başlangyç hünär bilimi; orta we ýokary hünär bilimi; ýokary bilim mekdebinden soňky hünär bilimi. **40**

Bilim başgaçagy we üznüksiz okuw ulgamy *Milli bilim nusgasyny* kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Türkmenistanyň bilim nusgasynda bilim edaralarynyň arasynda okuwyň zygiderliligi görkezilýär.

Ýurduň bilim edaralarynda okatmak bellenilen tertipde bilimi dolandyryan döwlet edaralary tarapyndan tassyklanан ýa-da ylalaşylan okuw meýilnamalaryna we maksatnamalaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

Üznüksiz bilimiň milli ulgamynyň bölekleriniň biri-de mekdebe çenli çagalar edaralarydyr, olarda bir ýaşdan alty ýaş çenli çagalar gözegçilik astynda durýarlar we terbiýelenýärler. Çagalar alty ýaşyna ýetenlerinde orta bilimiň ýeketäk milli maksatnamasyny durmuşa geçirmeli umumybilim berýän mekdeplerde üznüksiz bilimi dowam etdirýärler. Mekdeplerde okamak Türkmenistanyň raýatларыnyň çagalary üçin mugtdur.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda ýokary we orta hünär bilimini almaga umumybilim edaralarynda on iki ýyllyk okuw gerek. Umumybilim berýän mekdepleri tamamlanlaryndan soň okuwçylar ýokary hünär bilimini almak maksady bilen, okuwyny dowam etdirmek üçin uniwersitete ýa-da instituta girip bilerler, şeýle hem başlangyç hünärmenlik we orta hünär bilim berýän mekdeplerde okap bilerler.

Ýokary hünär biliminiň maksatlary Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň pudaklary üçin taýýarlyk we hünär ugurlary boýunça hünärli işgärleri nazary we amaly taýdan düýpli taýýarlamak, şeýle hem bilimi, ylmy-mugallymçylyk hünärini çuňlaşdyrmakda we giňeltmekde şahsyýetiň isleglerini doly kanagatlandyrmak bolup durýar.

Ýokary hünär bilimini almak üçin uniwersitetde ýa-da institutda kärine we okuwyň görnüşlerine baglylykda baş ýa-da alty ýyl okamaly, bu bolsa gutarnykly maksat bolup biler ýa-da ýokary okuw mekdebinden soň hünär bilimini dowam etdirmek üçin esas bolup biler.

Milli bilim ulgamynyň esasy umumy orta bilim berýän, ýokary we orta bilimli hünärmentleri taýýarlaýan okuw mekdepleri düzýär. Şu aşakdaky maglumatlar olaryň ösüşine şaýatlyk edýärler (1-nji tablisa).

1-nji tablisa

Umumy orta bilim berýän, ýokary we orta bilimli hünärmentleri taýýarlaýan okuw mekdepleri

(okuw ýylynyň başynda, müň adam)

Okuw ýyly	Ähli görnüşdäki umumybilim berýän mekdepler		Ýokary okuw mekdepler		Orta hünär okuw mekdepler	
	Hemmesi	Okuwçylaryň sany	Hemmesi	Talyplaryň sany	Hemmesi	Talyplaryň sany
1	2	3	4	5	6	7
2000/01	1922	1017,1	16	16,6	16	4,3
2005/06	1710	981,9	16	16,1	16	4,1

1	2	3	4	5	6	7
2006/07	1708	957,9	16	16,5	16	3,8
2007/08	1711	1040,0	17	17,0	18	3,9
2008/09	1718	1006,4	18	20,7	18	4,0
2009/10	1725	969,3	19	22,1	19	4,3
2010/11	1730	931,3	21	23,7	27	6,2
2011/12	1741	900,4	23	25,6	27	8,3
2012/13	1761	873,3	23	27,4	32	11,6
Çeşmeler: (45, s.155); (48, s. 201) (49, s.219); (50,s. 222).						

Häzirki wagtda orta hünär okuw mekdepleriniň ulgamyny giňeltmek we olaryň okuw önümçilik binýadyny pugtalandyrmak boýunça uly iş alnyp barylýar. Munuň özi geljekde milli ykdysadyýetiň pudaklarynda ýokary we orta bilimli hünärmenleriň arasyndaky amatly gatnaşyklary ýola goýmaga mümkinçilik berer.

Şeýlelik bilen, Türkmenistanyň milli bilim ulgamy ilatyň bilim we medeni derejesini ýokarlandyrmaga, terbiýäniň we okatmagyň hilini gowulandyrmaga, ilatyň intellektual mümkinçiligini we hünär ussatlygyny artdyrmaga; jemgyýetiň ruhy baýlygyny aýap saklamaga we ösdürmäge, bilimiň hilini ýokarlandyrmaga we okatmagyň ähli derejelerinde dünýä ülnüleriniň derejesine ýetirmäge gönükdirildi.

Medeniýet. Türkmenistanda medeni aň-bilim edaralarynyň giň ulgamy ösüşe eýe boldy. Kitaphanalaryň, muzeýleriň, teatrlaryň, klub edaralarynyň köp sanlysy bar. Meselem, 2012-nji ýylda kitaphanalaryň 2060 sanysy, 667 klub edarasy, 37 sany muzeý we 11 sany teatr bardy, neşir edilýän kitaplaryň kitapçalaryň sany 3,9 mln. nusga, žurnallaryň we şolar ýaly döwürleýin neşirleriň sany 30 mln. nusga, şolardan bir gezeklik çap edilýän nusgalarynyň sany 1036 müňe ýetdi.

Geljek döwürde medeniýeti mundan beýlägem ösdürmegiň möhüm wezipeleri şulardan ybaratdyr:

- ýurtdaky teatrlaryň we beýleki durmuş-medeni edaralaryň maddy-tehniki binýadynyň pugtalandyrylmagy;
- muzeýleriň, kitaphanalaryň, klub edaralarynyň işiniň kämilleşdirilmegi;

- halk döredijiliginiň ösdürilmegi.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde şu maksatlar üçin medeniýetiň we sungatyň döwlet tarapyndan has köp möçberde maliýeleşdirmek göz önünde tutulýar, şolardan:

- medeni nygmatlaryň we hyzmatlaryň elýeterlilik derejesiniň ýokarlandyrylmagy;
- ahlak we estetiki terbiýä ünsi güýçlendirmek;
- döredijilik ukybynyň we zehininiň açylmagy;
- medeni gymmatlyklaryň goralyp saklanmagy we ş.m.

Soraglar we ýumuy

1. Umumy orta bilim berýän mekdeplerde okuw möhletini on iki ýyllyk etmeklik haçan we nirede aýdyldy?
2. Milli bilim nusgasyny düşündiriň.
3. Türkmenistanda bilim berýän mekdeplere haýsylar degişli?
- 4* Medeniýeti ösdürmegiň möhüm wezipelerini sanaň.

§21. Saglygy goraýyş

Saglygy goraýyş. Jemgyýetiň iň ýokary gymmatlygy hökmündäki ilatyň saglygy döwletiň üns merkezinde durýar.

Türkmenistanda 1995-nji ýylda kabul edilen «Saglyk» maksatnamasy saglygy goraýyşy ösdürmegiň we ilata edilýän lukmançylyk hyzmatlarynyň hilini ýokarlandyrmagyň strate- giýasyny kesgitledi.

Bu maksatnamany tapgyrlylyk durmuşa geçirmegiň ne- tijesinde ýurduň saglygy goraýyş ulgamy üýtgedilip guruldy, onuň dolandyrylyşy kämilleşdirildi, ätiýaçlandyryş lukmançylygy girizildi.

Ilatyň saglygyny gorap saklamak maksady bilen, Türkmenistanda duzuň ýodlaşdyrylmagy, agyz suwunyň arassalygyny üpjün etmek, ýurtda öndürilýän we daşary ýurtlardan getirilýän, adam saglygyna howp salyp biljek önümleriň gijige- na taýdan sertifikasiýa edilmegi ýaly döwlet derejesindäki iri möçberli önüni alyş çäreleri geçirilýär. Bu çäreler keselleriň önüni almaga we sagdyn ýaşayyş keşbini emele getirmeklige gönükdirilendir.

Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmekde düýpli

4. Sargyt № 763

üýtgeşmeler bolup geçdi. Häzirki wagtda bejeriş we keselleriň önüni alyş edaralarynyň bir toparyny döretmek we lukman işgärlerini taýýarlamak boýunça zerur çäreler görülýär.

Bu işleriň amala aşyrylmagyna döwlet býujetinden saglygy goraýyş ulgamyna goýberilýän maliýe serişdeleriniň ýyl- saýyn köpelmegi ýardam edýär. Goýberilýän serişdeleriň öz- leşdirilmegi şu işleriň ýerine ýetirilmegine mümkinçilik berdi:

- bejeriş-önüni alyş we arassaçylyk-gijigýena çäreler toplumynyň amala aşyrylmagy;
- lukmançylyk we ylmy edaralaryň sanynyň artdyrylmagy hem-de olaryň

zerur enjamlar bilen üpjün edilmegi;

- lukmançylyk ugrundan ökde hünärli işgärleriň taýýar- lanmagy;
- ilata edilýän lukmançylyk hyzmatlarynyň hiliniň gowu- landyrylmagy.

Bu çäreleriň hemmesi ilat üçin amatly ýaşaýyş, zähmet we durmuş şertleriniň döredilmegine ýardam etdi.

Ilatyň saglygynyň goralysyny mundan beýläk hem gowu- landyrmak üçin Türkmenistanda «Saglyk» maksatnamasynyň durmuşa geçirilmegi dowam etdirilýär, ýagny dünýäniň in gowy iş tejribesiniň gazananlary öwrenilýär we durmuşa ornaşdyrylýar. Meselem, Aşgabatda Merkezi deri-wenerologik hassahanasy, Inçekesel bejeriş-öňüni alyş merkezi, AIDS-iň öňüni alyş merkezi, Yokanç keselleriň bejeriş-öňüni alyş merkezi, Gan merkezi, Türkmen döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň binasy guruldy.

Türkmenistanda ilatyň saglygyny goramagyň inňän mö- hüm meseleleriniň jemgyýetde sagdyn ýaşaýyşyň berkarar bolmagy, bedenterbiýe-sagaldyş çäreleriniň ösdürilmegi, häzirki zaman saglygy goraýyş infrastrukturasynyň döredilmegi bolup durýar. Bu infrastrukturanyň düzümine lukmançylyk edaralaryndan başga-da, şypahana, sport, syýahatçylyk we dynç alyş merkezleri hem girýär.

Saglygy goraýyş pudagynda ýurduň derman senagaty barha ösýär. Saglygy goraýyşy we derman senagatyny ösdürmegiň strategiýasy, ozaly bilen, ýurduň her bir raýatynyň saglygyny dünýäniň gazananlarynyň derejesinde goramaklygyň üpjün edilmegine, lukmançylyk hyzmatlarynyň hiliniň düýpgöter gowulandyrylmagyna gönükdirilendir.

Soraglar we ýumushlar

1. Türkmenistanda «Saglyk» maksatnamasy haýsy ýylda kabul edildi?
2. Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmekde nähili üýtgeşmeler bolup geçdi?
3. Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmek babatda alnyp barylýan düýpli üýtgetmeler barada aýdyp beriň.

§22. Sport we syýahatçylyk

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda bedenterbiýe we sport işi doly kämilleşdiriş tapgyryny başdan geçirdi. Soňky ýyllarda Buzly köşgi, uly sport binalary guruldy, «Köpetdag» stadionynyň durky täzelendi. Ähli welaýatlarda täze, häzirki zaman stadionlary işe girizildi. Aşgabadyň etegindäki «Saglyk» ýoly paýtagtyň ilatynyň we onuň myhmanlarynyň mydama gelim-gidimli ýerine öwürüldi.

Ýurdumyzda dünýä ülnilerine laýyk gelýän sport desgalarynyň bolmagy paýtagtymyzy sportuň dürli görnüşleri boýunça milli, sebitleýin we dünýä ýaryşlarynyň, çempionatlaryň geçirilýän ýerine öwürdi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda sporty mundan beýlägem ösdürmegiň esasy wezipelerine ilatyň giň gatlaklaryny bedenterbiýe bilen işjeň meşgullanmaga çekmek, beden taýdan sagdyn nesli terbiýeläp ýetişdirmek, dünýä derejesindäki ýaryşlara gatnaşmaga taýýarlykly

türgenleri ýetişdirip, sportuň maddy binýadyny has-da pugtalandyrmak degişlidir.

Şu wezipeleri çözmek üçin paýtagtda Olimpiýa şäherçesi döredilýär. Ýurduň ähli künjeklerinde dürli sport desgalary bar, welaýatlaryň hemmesinde at çapylýan aýlawlar gurulýar.

Iri senagat kärhanalarynyň we iri edaralaryň ýanlarynda olaryň öz serişdeleriniň hasabyna bedenterbiýe-sagaldyş

toplumlarynyň, sport meýdançalarynyň, suwda ýüzülýän howuzlaryň gurulmagy göz önünde tutulýar.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň» çäklerinde ýurtda jemi 75,5 müň orunlyk sport mekdepleri we merkezleri, şonuň ýaly-da 180 sany sport desgaly binalar gurlar.

Şeýlelik bilen, şu çäreleriň durmuşa geçirilmegi netijesinde hem-de ilatyň giň gatlaklarynyň sagdyn ýaşayyş-durmuşyna girmegi bilen, köpçülikleýin bedenterbiýe we sport hereketi jemgyýetçilik ýaşayşynyň iň möhüm ýaýrawlarynyň birine öwürüler.

Syýahatçylygyň ösüşi. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanda milli maksatlary we bähbitleri nazara almak bilen, syýahatçylygyň, şol sanda halkara syýahatçylygyň hem ösmegine aýratyn üns berilýär.

Ýurtda dynç alşyň we syýahatçylygyň berkden-berk binýadynyň tutulmagy döwletiň durmuş-ykdysady syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň birine öwürüldi. Munuň üçin ähli deslapky zerur şertler, ýagny häzirki zaman gözəl şäherler, köp sanly taryhy we medeni ýadygärlikler, gaýtalanmajak keşpdäki dürli tebigy künjekler we şypa beriji howaly zolaklar bar.

Syýahatçylygy ösdüriş strategiýasynyň baş maksady Türkmenistanda ýokary netijeli we bäsdeşlige ukyply syýahatçylyk toplumynyň döredilmegi bolup durýar. Munuň özi, bir tarapdan, ýerli ilatyň we daşary ýurtlardan gelen adamlaryň syýahatçylyk hyzmatlaryna bolan işlegleriniň kanagatlandyrylmagyny, beýleki bir tarapdan - milli ykdysadyýetiň ösüşine goşant goşulmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Syýahatçylyk ykdysadyýetiň düşewüntli pudaklarynyň birine öwürüldi. Munuň üçin ähli zerur şertler döredildi, dünýä derejesindäki amatly myhmanhanalar guruldy, daşary ýurt syýahatçylyk kärhanalar bilen şertnamalar baglaşyldy, gadymy Nusaýa, Merwe, Köneürgenje, Köpetdagyň, Köýtendagyň we Garagum çölüniň özboluşly ajaýyp ýerlerine syýahatçylyk ugurlary açylýar.

Beýik Ýüpek ýolunyň ugry boýunça, Maşat-Misseriana, Sarahsa täze syýahatçylyk ugurlarynyň açylmagy göz önünde tutulýar. Hazar deňziniň kenar ýakasynda milli kurort-syýahatçylyk zolagyny ösdürmek maksatnamasy durmuşa geçirildi.

Tebigatyň barmasy kyn künjeklerine we awçylyk maksady bilen syýahat etmek boýunça halkara derejesindäki isleg öwrenilip, täze syýahatçylyk ugurlarynyň açylmagy daşary ýurt syýahatçylarynyň täze akymalarynyň gelmegine mümkinçilik berýär.

Şu agzalyp geçilenleri nazara almak bilen, geljek döwürde syýahatçylary ýerleşdirmek üçin täze binalaryň gurulmagy we syýahatçylyk infrastrukturasynyň ösdürilmegi göz önünde tutulýar.

Şypahana-syýahatçylyk dynç alşyny we ekologik syýahatçylygy

ösdürmekde Hazar deňziniň türkmen kenary inňän uly mümkinçiliklere eýedir. Mylaýym, tenekar howa şertlerini, mineral palçyk çeşmelerini we ýaýlyp ýatan çägesow kenary eçilmek bilen, bu sebit barada tebigatyň özi alada edipdir.

2007-nji ýylyň iýun aýynda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň açylyş we tanyşdyrylyş dabarasynyň geçirilmegi dynç alyş we syýahatçylyk pudagyna daşary ýurt maýa goýumalaryny çekmek arkaly ýurduň bu ugurdaky ägirt uly tebigy we ykdysady mümkinçiliklerini durmuşa geçirmeklige bolan düýpgöter täzeçe çemeleşmäniň başlanýan pursadyny yglan etdi. Bu işiň esasy maksady Türkmenistanyň durmuş- ykdysady syýasatynyň ilat üçin ähli babatlarda gowy ýaşayşy üpjün etmeklige zerur şertleri döretmek ýaly möhüm ugrunyň hemme taraplaýyn durmuşa geçirilmegi bolup durýar.

Deňziň 16 kilometrlik kenarynda halkara ülnülerine gabat gelýän syýahatçylyk zolagyny gurmak göz özüde tutulýar. Şonda «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň meýdany 1700 gektara deň bolar. Häzir bu meýdanda näýbaşy myhmanhana- lary we häzirki zaman sagaldyş toplumalarynyň ençemesi gur- lup, ulanmaga berildi.

«Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň ösmegi bilen bir hatarda, beýleki dynç alyş merkezlerine-de daşary ýurtly myhmanlaryň gyzyklanmasy artýar. Olara bolsa, ýurduň daşyndaky-içindäki mineral çeşmeli we bejeriş palçykly şypa- hanalar degişlidir.

Syýahatçylyk hyzmatlaryny ösdürmegiň esasy ugurlaryna şular girýär:

- dynç alyş infrastrukturasynyň döredilmegi, syýahatçylyk hyzmatlarynyň hiliniň ýokarlandyrylmagy hem-de bu ýaýrawlarda telekeçiligiň ösdürilmegi;
- sportuň işjeň görnüşleri bilen meşgullanmaga mümkinçilik berýän syýahatçylyk-sagaldyş işleriniň, syýahatçylyk gezelençleriniň guralmagy, dynç alyş zolaklarynda sy- ýahatçylygyň dürli görnüşleriniň ösdürilmegi;
- ýurduň tebigatynyň seýrek duş gelýän geň-enaýy künjeklerine, binagärlik ýadygärlikleri bar bolan ýerlere syýahatçylyk ugurlarynyň döredilmegi.

Saraş: we ýämüsiag:

1. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bedenterbiýe we sport ýaýrawynyň işi barada aýdyp beriň.
2. Türkmenistanda syýahatçylygy ösdürmegiň maksady näme?
3. «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň ösüşi barada gürrüň beriň.
4. Geçen sapaklary jemläň.

11. Zä Ahmet bazary we adam kapitaly

§23» Zabmet bazary we adam kapitalynyra emele getirilişi

Zä Ahmet bazary ýa-da başgaça aýdylanda - *işçi güýjüniň bazary* jemgyýetiň ykdysady durmuşynyň möhüm we köp taraply ýaýrawydyr. Zä Ahmet bazarynda işçi güýji öz bahasyny tapýar, işgäri hakyna tutmagyň, şol sanda iş hakynyň derejesi, zä Ahmet şertleri, hünär bilimini almagyň, kär babatynda kämilleşmeginiň

şertleri kesgitlenýär, iş bilen üpjünçiligiň kepillikleri durmuşa geçirilýär. Bu meselelere Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» okuw gollanmasynyň «Durmuş syýasaty we zähmet gatnaşyklary» babynda beýan edýär.

Zähmet bazarynda ilatyň iş bilen meşgullygyndaky, onuň

esasy düzüm böleklerindäki, ýagny pudaklaýyn, kär-hünär, demografiki düzümindäki üýtgeşmeler, jemgyýetçilik zähmet bölünişigindäki ilerlemeler, işçi güýjüniň işjeňligi, işsizligiň derejesi öz beýanyny tapýar.

T Tutuşlygyna alnanda hyrydarlyk we hödürleme kanunyna tabyn bolmak bilen, zähmet bazary öz işleýiş mehanizminiň ýörelgelerine laýyklykda özboluşly bazar bolup durýar. Ol haryt bazaryndan birnäçe görnüşleri boýunça tapawutlanýar. Bu ýerde diňe bir makro we mikroykdysady şertler däl, eýsem işçi güýjüniň bahasyny aňladýan iş hakyna mydama gös-göni dahylly bolup durmaýan durmuş we durmuş-psihologik şertler hem kadalaşdyryjylar hökmünde çykyş edýärler.

Ykdysady durmuşda zähmet bazarynyň ösüşine işçi güýjüniň hödürleşişinde, oňa bildirilýän hyrydarlyga-da täsir edýän şertleriniň ençemesi hereket edýär. Meselem, işçi güýjüniň hödürleşişi, ilkinji nobatda, demografik şertler, ýagny çaga dogulyş derejesi, zähmet çekmäge ýaramly ilatyň ösüş depgini, ilatyň ýaş-jyns düzümi bilen kesgitlenýär.

Demografik şertlerden başga-da, zähmet bazarynyň ýagdaýyna zähmet çekmäge ýaramly ilatyň dürli demografik we etniki toparlarynyň ykdysady taýdan işjeňligi täsir edýär. Mysal üçin, zenanlaryň durmuş işjeňliginiň güýçlenmegi netijesinde olaryň işçi güýjüniň düzümine has köp çekilmegi işçi güýjüniň hödürleşişini ýokarlandyrýar.

Işçi güýjüne hyrydarlyk babatynda iş bilen meşgullygyň esasy ösüş şertleri bolup, ykdysady ösüşiň depginleri, ykdysadyýetdäki düzümläýin üýtgeşmeler we üznüksiz önümçilik tapgyrynyň ýagdaýy çykyş edýär. Ondanam başga, häzirki wagtda işçi güýjüne bildirilýän islege innowasion ilerlemeler täsir edýär.

Adam kapitaly baradaky nazaryýetiň ýüze çykmagy we ösmegi ylmy-tehniki we maglumat rewolýusiýasy mahalynda jemgyýetde bolup geçýän üýtgeşmeler bilen şertlendirilendir. Şonda adam, onuň ylym-bilim mümkinçilikleri durmuş we ykdysady ilerlemäniň aýgytlaýjy şertine öwrülýär. Adam kapitaly düşünjesi häzirkizaman ykdysadyýet ylmynda giňden ulanylýar hem-de bazar hojalygynyň nazaryýetinde we iş tejri- besinde esasy orunlaryň birini eýeleýär.

Adam kapitaly düşünjesiniň ulanylmagy ykdysady ösü- şiniň şertleri, zähmet bazarynyň rejeli işlemeği, girdejileriň paýlanmagy, ilatyň iş bilen üpjünçiligi, telekeçilik işiniň dellilendirilişi bilen baglanyşykly meseleleriň çözülmegine täzeçe çemeleşmäge mümkinçilik berdi.

Adam kapitaly diýip, adaty adamyň bolan saglygyň, bilimleriniň, endikleriň, ukyplaryň, delillendiriş sypatlarynyň onuň zähmet öndürjiligiňiň ýokarlanmagyna ýardam berýän we girdejileriniň (iş hakynyň) artmagyna täsir edýän goruna düşünilýär.

Adam kapitaly dogabitdi bolubam bilýär, durmuş şertleriniň täsiri astynda emele gelibem bilýär. Şonda olaryň arasyndaky serhet şertlidir. Meselem, adamyň saglygy, fiziki güýji ukyplary we zehini dogabitdi başlangyja-da, fiziki we psihologik türgenleşige, okamaga we ş.m. esaslanýan kemala geliş başlangyjyna-da eýedir.

Adam kapitalynyň emele getirilmegi bilen baglanyşykly çykdaýlary işgärleriň özleri, iş berijiler we döwlet tarapyndan çykarylýar. Adam kapitalyny kemala getirmek üçin edilýän çykdaýlaryň arasynda bilime, saglygy goraýşa, işgäriň hereketjeňligine, ýagny iş ornuny çalyşmagyna çykarylýan harajatlar tapawutlandyrylýar.

Adam kapitalyna şahsyýetiň öz bütin ömrüniň dowamynda emele gelýän ynsan sypatlarynyň gory hökmünde sere- dilýär. Adam kapitalyna çykarylýan harajatlar soňlugy bilen işgärlere girdeji getirýär. Uzak wagtyň dowamynda alynýan girdejileriň we onuň üçin çykarylýan harajatlaryň degşirilip görülmegi rejeli pikir ýöredýän subýekt tarapyndan adam kapitalyna çykdaýy etmegiň maksada laýyklygy barada netije çykarylmagynyň esasynda durýar.

Şeýlelikde, ykdysady nukdaýnazardan adam kapitaly - bu girdeji gazanmagyň adamda emele gelen ukybyň ölçegidir.

Soraglar we ýmnus:

1. Zähmet bazary barada durmuşdan alnan mysallaryň üsti bilen düşündirmäge synanyşyň.
2. Zähmet bazarynyň ösüşine haýsy şertler täsir edýär?
3. Adam kapitaly diýip nämä düşüňärsiňiz?

§24. Zähmet resurslary we ilatyň iş bilen üpjünçiligi

Ilat - bu taryhy taýdan emele gelen we ynsan ýaşayşynyň barşynda tebigy suratda täzelenip durýan adamlaryň köplügidir hem-de ol her bir anyk ýurduň tebigy-geografik gurşawynyň çäklerindäki bellibir jemagat umumylygy bolup durýar.

Ilatyň düzüminde onuň zähmete ukyply bölegi, ýagny işe ukyply ýaşdaky, öz akyl we fiziologik häsiýetleri boýunça zähmet çekmäge ukyply adamlaryň köplügi aýratyn bölünip Çykarylýar.

Zähmete ukyply ilatdan zähmet *resurslary* (*gorlary*) emele gelýär, olar eýýäm dürli görnüşli harytlary öndürmäge gat- naşýan ýa-da şoňa taýýar adamlardyr.

Zähmet resurslarynyň düzüminde aňly-düşünjeli işi jem- gyýet üçin girdeji

getirýän *ykdysady taýdan işjeň ilat* hem-de hak tölenýän işiň gözlegindäki işsizler bölünip çykarylýar.

Türkmenistandaky iş bilen meşgul ilatyň umumy düzüminde 2012-nji ýylda iň köp bölegi (45,2%) oba hojalygynyň, onuň zyzndan senagatyň (14,3%), bilimiň, medeniýetiň we sungatyň (8,0%) paýyna düşdi.

2012-nji ýylda ýurt boýunça iş bilen meşgul ilatyň kär- hanalaryň guramaçylyk-hukuk görnüşleri boýunça bölüni- şiginde döwlet kärhanalaryna we guramalaryna 24,4%, daýhan birleşiklerine 24,3%, şahsy kömekçi hojalyklara 18,6%, hojalyk we paýdarlar jemgyýetlerine 0,9% degişli boldy.

Iş bilen meşgul adamlara bellibir döwürde zähmet işi bilen meşgullanan 16 ýaşdan uly adamlaryň hemmesi degişli edilýär. Olar şu toparlara bölünýär:

- hakyna tutulyp, şertnamalar we ylalaşyklar boýunça, pul we zat görnüşindäki iş hakyny alyp işleýänler;

- öz-özünü iş bilen üpjün edýänler, peýda ýa-da maşgala girdejisini gazanmak üçin bellibir döwürde haýsydyr bir işi ýerine ýetirmek bilen hakyna tutulmazdan işleýänler, öz işini ýola goýan adamlar (iş berijiler, öz hasabyna önümçilik koope- ratiwlerini, daýhan hojalyklaryny ýöredýänler);

- ýekebara telekeçiler.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ilaty iş bilen üpjün et- mekde zähmet biržalarynyň uly ähmiýeti bardyr. Olar, bir ta- rapdan, kärhanalardan we guramalardan işçi güýjüne bolan sargytlary, beýleki tarapdan, işe ýerleşmek isleýän raýatlar- dan hünäri boýunça işe durmak baradaky arzalary kabul etmek bilen, işçi güýjüniň hyrydarlyk we hödürleme esasynda paýlanmagyna mümkinçilik döredýär.

Soraglar we ýum us:

1. Hat bu näme? Onuň manysyny gysgaça düşündiriň.
2. Zähmet resurslary diýip nämä düşüňärsiňiz?
3. Türkmenistanda iş bilen meşgul adamlar nähili toparlara bölünýär?
4. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde zähmet biržalarynyň işini dur- muşdan alnan mysallaryň üsti bilen düşündirmäge synanyşyň.

§25. İşçi güýji, zähmet we onuň öndürijiligi

Işçi güýji - adamyň zähmet çekmäge bolan ukyby, onuň önümçilikde ulanylýan fiziki güýjüniň we akyl-paýhas mümkinçilikleriniň köplügidir. İşçi güýjüniň mümkinçilikleri zähmet çekilen mahalynda hasyl bolýar, şonuň üçinem kähä- latlarda önümçiligiň adam faktory hökmündäki «işçi güýji» düşünjesi we işçi güýjüniň önümçiligiň maddy şertleri bilen bi- rikdirilmegini aňladýan hadysa hökmündäki *zähmet* düşünjesi garyşdyrylýar.

Zähmete adamlaryň ýaşamak üçin zerur nygmatlary döretmek boýunça maksada gönükdirilen işi hökmünde kesgit- leme bermek bolýar. Zähmetiň iňňän möhüm görkezijisi onuň önüm berijiligini aňladýan zähmet öndürijiligidir. Bu görkeziji zähmetiň wagt hasabyndaky birligine düşýän önümiň ýa-da girdejiňiň mukdary bilen ölçenýär.

Zähmet öndürijiligine şu esasy şertler täsir edýär:

- işgärleriň bilimlilik, kâr derejeleri we hünärliligi;
- önüm öndürijileriň öz zähmetiniň netijelerine gyzyklanyş derejesi;
- zähmetiň esasy serişdeler bilen üpjün ediliş derejesi;
- ylmyň we tehnikanyň ösüşiniň we olaryň gazananlarynyň önümçilikde ulanylyş derejesi;
- önümçilik serişdelerini peýdalanmagyň netijeliligi;
- zähmetiň önjeýliligi, dartgynlylygy, iş wagtynyň ýitgileriniň kemeldilmegi;
- tebigy şertler (tebigy resurslar, toprak, howa şertleri we ş.m.).

Ykdysadyýetiň ösmegi bilen jemgyýetde zähmet öndürijiligi ýokarlanýar. Adamlar önümleriň birligine düşýän zähmet harajatlarynyň azalýan mahalynda barha köp önüm öndürýärler. Şonda adamlaryň önümçilikdäki gös-göni siňdirýän zähmeti (janly zähmet) geçen döwürleriň zähmeti arkaly öndürilen maşynlar tarapyndan barha gysylyp çykarylýar. Netijede, zähmetiň tehniki serişdeler bilen üpjün edilişiniň barşynda zähmet harajatlarynyň düzümi üýtgeýär: geçen döwürüň zähmetiniň paýy ýokarlanýar, janly zähmetiň paýy bolsa azalýar. \

Soraqlar we wumstar:

I* *Işçi güýji* diýmek näme?

2L Zähmet öndürijiligine nähili düşüňärsiňiz? Onuň manysyny gysgaça düşündiriň.

3L Zähmet öndürijiliginiň derejesine haýsy şertler täsir edýär?

4L Geçen sapaklary jemläň.

Döwletiň durmuş syýasaty

§2:6. Durmuş syýasatynyň mazmuny we maksatlary

Durmuş syýasaty dar manyda hökümet tarapyndan jemgyýetiň dürli gatnaklaryna degişli agzalarynyň girdejilerini paýlamaklyga we gaýtadan paýlamaklyga gönükdirilen hereketlerini aňladýar. Sözüň giň manysanda bolsa ol makroykdysady kadalaşdyrylyşyň jemgyýetde durmuş durnuklylygy üpjün etmeklige, raýatlar üçin mümkin boldugyça birmeňzeş badalga şertlerini üpjün etmäge gönükdirilen ugurlarynyň biri bolup durýar.

Türkmenistanda döwlet öz durmuş syýasatyny şu maksatlara ýetmek üçin ugrukdyrýar:

- zähmete ukyply ähli raýatlaryň jemgyýetçilik önümçiligine işjeň gatnaşmagy hem-de ýaşayyş serişdelerine bolan is- leglerini kanagatlandyrmak üçin öz zähmetlerine görä girdeji gazanmagy;
- ilatyň, ylaýta-da az üpjünçilikli maşgalalaryň hal-ýagdaýynyň we ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagy üçin durmuş taýdan kepillendirilen şertleriň döredilmegi, bilimiň, saglygy goraýyşyň, pensiýa üpjünçiligiň we ş.m. ösdürilmegi;
- jemgyýetiň durmuş toparlarynyň, gatnaklarynyň arala- ryndaky we olaryň içindäki gatnaşyklaryň düzgünleşdirilmegi;
- jemgyýetde sosial adalatlylygy saklamagy.

Soraqlar we ýumus:

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly okuw gollanmasynyň «Durmuş syýasaty we zähmet gatnaşyklary» babyny okaň we gürrüň beriň.
2. Durmuş syýasatynyň özeni nämeden ybarat?
3. Türkmenistanyň durmuş syýasatynyň esasy ugurlary nähili maksatlara gönükdirildi?

§27. Durmuş syýasatynyň esasy ugurlary

Ýurtda alnyp barylýan durmuş syýasatynyň esasy ugurlaryna ozaly bilen şular degişlidir:

- önümçiligiň ösüşini we işleýän adamlaryň zähmetine hak tölenişiniň düzgünleşdirilmegi;
- ilatyň durmuş taýdan goralmagy we oňa hemaýat edilmegi;
- durmuş üpjünçiligi we durmuş kömegi;
- girdejileri kadalaşdyrmak boýunça döwlet syýasaty;
- durmuş ätiýaçlandyrylyşy;
- ilatyň durmuş taýdan mätäçlik çekýän gatlaklary (maýyplar, köp çagaly, üpjünçiligi pes maşgalalar, okaýan ýaşlar) barada alada edilmegi;
- döwlet tarapyndan zähmet bazarynyň düzgünleşdirilmegi we ilaty iş bilen üpjün ediş syýasatynyň durmuşa geçirilmegi;
- durmuş ýaýrawy maliýeleşdiriş ulgamynyň kämilleşdirilmegi;

- ýüze çykýan durmuş meseleleriň çözülmegine ýardam edilmegi.

Türkmenistanda durmuş syýasatynyň dabaralanýan- dygy barada işgärleriň ortaça aýlyk iş hakynyň 2012-nji ýylda 943,4 manada ýetendigini belläp geçmegiň özi-de ýeterlidir. Şonda ykdysadyýetiň öndebaryjy pudagy bolan senagatda ortaça aýlyk iş hakynyň derejesi 967,9 manat boldy. Maddy önümçilige degişli bolmadyk karz bermek, maliýe we ätiýaçlandyryş ýaýrawynda ol 1125,2 manada deň boldy. Yurt boýunça iş hakynyň iň ýokary derejesi geologiýa-gözleg işleri we gidrometeorologiýa gullugy ýaýrawynda emele geldi (1156,7 manat).

Durmuş ýaýrawy döwlet tarapyndan maliýeleşdirmegiň möçberi bilen ilata edilýän mugt hyzmatlaryň kepillendirilen möçberiniň arasyndaky baglanyşygyň üpjün edilmegi aýratyn üns berilýän meseleleriň biridir. Bu meseläniň çözülmegi ýurtdaky bar bolan ykdysady mümkinçiliklerden peýdalanylyşynyň netijeliligini ýokarlandyrmaklygy talap edýär. Döwlet býujeti ýerine ýetirilýän mahalynda pensiyalary we kömek pullaryny tölemek ýaly we ş.m. durmuş hajatlarynyň maliýeleşdirilmeginiň kemter ýerine ýetirilmegine ýol beril- meýändigini belläp geçmek gerek.

Sorag we ýumuş:

1. Türkmenistanyň durmuş syýasatynyň esasy ugurlary haýsylar?
2. Türkmenistanda işgärleriň ortaça aýlyk iş hakyny ykdysadyýetiň pudaklary boýunça seljermäge synanyşyň.

§28. Ilatyň nominal we hakyky girdejileri

Ilatyň girdejileri adamlar tarapyndan alynýan we ýaşayşyň belli bir derejesini üpjün etmek üçin zerur maddy nygmatlaryň hakyny tölemek üçin harç etmäge niýetlenen maliýe serişdeleriniň jemini aňladýar.

Häzirki döwürde Türkmenistanda ilatyň girdejileriniň esasy çeşmesi zähmet haky bolup durýar. Öý hojalyklarynyň girdejileriniň düzüminde olar takmynan dörtdeň üç bölege eýeleýär.

Bazar ykdysadyýeti mahalynda adamlaryň hal-ýagdaýynyň derejesi ozaly bilen, olaryň alyan girdejileriniň möçberi bilen kesgitlenýär. Ilatyň girdejilerine dürli jähtlerden baha berilýär. Şonda aşakdaky esasy ölçeglerden ugur alynýar:

1. Nominal girdeji — aýry-aýry fiziki şahslar tarapyndan işiň bellibir wagtynyň dowamynda alynýan puluň mukdary.

Ilatyň nominal pul girdejileri dürli çeşmelerden emele gelýär:

- önümçilik şerti üçin alynýan girdejiler - iş haky, peýda, göterim, renta;
- jemgyýetçilik sarp ediş gaznalaryndan alynýan durmuş kömekleri görnüşinde berilýän pullar - tölegler we ýeňillikler;
- maliýe ulgamyndan alynýan girdejiler - banklara goýlan süýşürintgi goýumlary we obligasiýalar boýunça göterimler, paýnama haklary, ätiýaçlandyrylmalara tölenýän serişdeler, lotoreýa utuşlary we başgalar.

2. Ygtyýarlykdaky girdeji - işgärleriň we olaryň maşgala- larynyň şahsy sarp edişi we şahsy süýşürintgisi üçin peýda- lanylýan puluň mukdary. Onuň möçberi nominal girdejiniň mukdaryndan salgytlaryň we hökmany tölegleriň möçberi az bolýar.

3. Hakyky girdeji. O1 ygtyýarlykdaky girdejiniň hasabyna degişli wagtyň dowamynda satyn alyp boljak harytlaryň we hyzmatlaryň mukdary bilen kesgitlenýär. Bu ýerde nominal we ygtyýarlykdaky girdejiniň hakyky girdeji bilen ara tapawudy nyrlaryň üýtgeýiş derejesi bilen kesgitlenýär. Puluň hümmetsizlenmegi nominal girdeji üýtgeşsiz bolan mahalynda hakyky girdejiniň kemelmegine getirýär. Şonuň üçin nyrlaryň ýokarlanmagy uzak wagtylap dowam edende wagtal-wagtal iş hakynyň we durmuş tölegleriniň indeksleşdirilmegi geçirilip durulýar.

Ilatyň aglaba böleginiň esasy girdejileriniň çeşmeleri bolup, iş haky we kömek pul tölegleri çykyş edýär. Olaryň arasyndaky mynasybet adamlaryň ykdysady taýdan özlerini alyp barylaryna mese-mälim täsir edýär. Hususan-da, girdejileriň düzümünde iş hakynyň agdyklyk etmegi adamyň işe bolan yhlasyny güýçlendirýär. Eger berilýän kömekleriň möçberi aşa köp bolsa, onda bellibir derejede ýaltalyk meýilleri ýüze çykyp başlaýar. Şonuň üçin girdejileriň bu görnüşleriniň özara möçber mynasybeti örän esaslandyrylan bolmalydyr.

Soraglar we ýumuş:

1. Girdejiler nämäni aňladýar?
2. Girdejileriň haýsy görnüşleri bar?
3. İş haky we kömek tölegleriniň arasyndaky mynasybeti düşündiriň.

§29. Girdejileriň deňsizlik meseleleri we onuň kadalaşdyrylyşy

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde girdejileriň deňsizligi obýektiw şertlendirilendir, çünki bazar ulgamy sap ykdysady babatda haýyr-sahawaty bilmeýän, adamlara diňe olaryň işiniň ahyrky netijeliligi esasynda girdeji getirýän berk meha- nizmdir. Adamlar bolsa zähmetsöýüjilik, işjeňlik, ukyp, zehin, bilim, emläge eýeçilik ediş we ş.m. babatda biri-birlerinden örän tapawutlydyrlar.

Diýmek, olar birmeňzeş işläp we gazanç edip bilmeýärler. Şonuň bilen baglylykda döwlet jemgyýetiň gatlaklara bölünişiniň hetdenaşa ýokary derejä ýetmegine ýol bermezlik üçin adamlaryň girdejilerindäki deňsizlikleri

kadalaşdyrmak ugrunda çäreleri görýär. Emma girdejileriň gaýtadan paýlanyşyna we gyrađeňleşdirilmegine döwletiň has içgin gatyşmagy önümçiligiň netijeliligini peseldýär.

Şeýlelikde, önümçiligiň netijeliligi bilen girdejileriň deň bolmagynyň arasynda gapma-garşylyk döreýär. Deňlik has adalatly bolup biler, emma ol zähmete bolan höwesi peseldýär. Bu gapma-garşylygy diňe girdejileri döwlet tarapyndan gaýtadan paýlamagyň has netijeli çägin kesgitlemek arkaly çözmek mümkin. Umuman, deňlik barada aýdylanda bolsa, ol girdeji gazanmaga her bir adamyň ukybyna laýyklykda degişli şertleriň döredilmegi göz önünde tutulýar.

Şeýlelik bilen, döwletiň durmuş syýasaty makrokdysady kadalaşdyrylyşyna örän habardar bolup we çeýe ulanylmagyny talap edýän inçe guruly bolup durýar. Girdejileriň deňsizligi barada aýdylanda, ol herniçik-de bolsa gutulgysyzdyr we adamlaryň zähmet işjeňligini höweslendirmek babatynda hatda bellibir derejede zerurdyr. Meseläniň şol taraplaryny nazara almak bilen ilatyň girdejileriniň döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmagy amala aşyrylýar.

Girdejileri kadalaşdyrmak boýunça döwlet syýasaty şol girdejiilere dürli möçberdäki salgytlaryň salynmagy, maliýe çeşmesi kemter bolan ýaýrawlarda işleýänlere döwlet tarapyndan hak tölenmegi ýaly ugurlar boýunça amala aşyrylýar.

Ilatyň hakyky girdejileri, esasan, iş hakynyň we jemgyýetçilik sarp ediş gorralaryndan tölenýän serişdeleriň hasabyna emele gelýär. İş haky çekilen zähmetiň mukdaryna we hi- line, onuň netijeliligine görä tölenýär. Jemgyýetçilik sarp ediş gaznasynyň üsti bilen serişdeler adamlaryň mätäçligi nazara alnyp paýlanýar.

Jemgyýetçilik sarp ediş gaznasynyň üsti bilen serişdeleriň paýlanmagy döwlet tarapyndan şu ugurlar boýunça amala aşyrylýar:

- durmuş taýadan ätiýaçlandyryş boýunça kömek pul- larynyň berilmegi, hak tölenýän zähmet rugsatlary, garrylyk we maýyplyk boýunça kömek pullary we ş.m.;
- maşgalalardaky çagalar üçin kömek pullary, maýyplaryň ýöriteleşdirilen bejergisi, mekdep-internatlary, mekdebe çenli çagalar edaralaryny saklamaga sarp edilen çykdajylar we başgalar;
- durmuş-medeni ýaýrawyň edaralarynyň üsti bilen ilata natural görnüşde berilýän ýeňillikler we hyzmatlar - lukmançylyk kömegi, döwletiň aýratyn bilim hyzmatlaryny maliýeleşdirilmegi we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde näme üçin girdejiler deň paýlanmaýar?
2. Girdejileriň döwlet tarapyndan kadalaşdyrylyşy nähili amala aşyrylýar?
3. Jemgyýetçilik sarp ediş gaznasynyň üsti bilen serişdeleriň paýlanyşyny düşündiriň.
4. Geçen sapaklary jemläň.

IX. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy

§30. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda döwletiň wezipesi

Döwlet ykdysady ösüşi kadalaşdyrmakda özüniň möçberi boýunça çäkli, emma ähmiýeti boýunça örän möhüm işini strategik meýilnamalaşdyryş, pulkarz, salgyt, gümrük, býujet-maliýe, maýa goýum, ylmy-tehniki, tehnologiýa, durmuş-medeni we daşary syýasatlary arkaly, şonuň ýaly-da kanunçylyk namalarynyň we hökümetiň kararlarynyň hojalyk subýektleri we raýatlar, ýuridiki we fiziki şahslar tarapyndan ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek bilen amala aşyrýar.

Yurdumyzda durmuş şertlerini gowulandyrmaga gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň kemala gelýän şertlerinde döwlet tarapyndan kadalaşdyrmagyň esaslary Türkmenistanyň Prezidenti, ykdysady ylmlaryň doktory, TYA-nyň akademigi Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly okuw gollanmasynda beýan edilýär.

Döwletiň ýurtdaky hojalyk işinde bitirýän hyzmaty onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üsti bilen ýüze çykýar. Jemgyýetiň durmuş-ykdysady taýdan ösüşini kadalaşdyrmak boýunça döwletiň iň esasy wezipeleri aşakdakylardan ybarat:

- jemgyýetiň we milli ykdysadyýetiň ösüşiniň strategik meýilnamalarynyň hem-de hukuk esaslarynyň işlenip düzülmegi we tassyklanmagy;
- strategik maksatlara ýetmekde makroykdysady häsiýetdäki uzak möhletli ileri tutmalaryň kesgitlenmegi;
- milli önümiň düzümini kämilleşdirmek maksady bilen, girdejileriň we baýlyklaryň gaýtadan paýlanmagy, serişdeleriň paýlanyşyna düzedişler girizilmegi;
- bazar ulgamynyň we bäsdeşlik gurşawynyň işleýşine goldaw berilmegi, monopoliýalara garşy kanunçylygyň üsti bilen bäsdeşligiň goralmagy;
- bazar mehanizminiň käbir elementleriniň hereketiniň çäklendirilmegi;
- iş bilen üpjünçiligiň we puluň hümmetsizlenmeginiň derejelerine gözegçilik etmek arkaly ykdysadyýetiň durnuklaşdyrylmagy;

5. Sargyt № 763

- bazaryň we jemgyýetiň bähbitlerini nazara almak bilen merkezi we ýerli döwlet edaralary tarapyndan bilim, saglygy goraýyş ulgamlarynyň kadaly işlemeginiň üpjün edilmegi;
- jemgyýetiň ekologiýa ýagdaýyny gözegçilikde saklamagy;
- telekeçilik we täjirçilik düzüm birlikleriniň strategik we ykdysady meýilnamalaşdyryşyny döwlet dolandyryşy bilen gös-göni baglanyşykly işiň kadalaşdyrylmagy.

Sorag we ýumuy

1. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda döwletiň orny nähili bolmaly?
2. Jemgyýetiň durmuş-ykdysady ösüşini kadalaşdyrmak boýunça döwletiň wezipeleri barada gürrüň beriň.

§31- Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýektleri we maksatlary

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýektleri - ýurduň durmuş-ykdysady ýaşayşynyň öz-özünden çözülmeyän ýa-da uzak geljekde çözülmegi mümkin bolan kynçylyklaryň we meseleleriň ýüze çykýan ýa-da ýüze çykyp biljek ýaýrawlary, pudaklary, sebitleri hem-de ýagdaýlary, hadysalary we şertleri, şol bir wagtyň özünde şol meseleleriň aradan aýrylmagy ykdysadyýetiň kadaly işlemegi we durmuş durnuklylygy saklamak üçin örän zerurdyr.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýektleri aşakdakylardan ybarat:

- ykdysadyýetdäki üznüksiz önümçilik sikli;
- milli hojalygyň pudaklaýyn we sebitleýin düzümi;
- maýa toplamagyň şertleri;
- ilatyň iş bilen üpjünçiligi;
- pul aýlanyşygy;
- töleg balansy;
- ylmy barlaglar we düýpli innowasion işläp düzmeler;
- bäsdeşligiň şertleri;
- durmuş gatnaşyklary we durmuş üpjünçiligi;
- işgärleriň taýýarlanmagy we gaýtadan taýýarlanmagy;
- tebigy gurşaw;
- daşary ykdysady aragatnaşyklar.

Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň *baş maksady* - jemgyýetde ykdysady, durmuş we syýasy durnuklylygy üpjün etmekden, onuň üýtgeýän şertlere uýgunlaşdyrylmagyndan ybarat.

Şol anyklaşdyrylan maksatlar hem ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýektleri bilen aýrylmaz baglany-şyklydyr.

Soraglar we ýumus:

1. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň haýsy obýektlerini bilýärsiňiz?
2. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň *baş maksady* nämeden ybarat? Ony Türkmenistanyň mysalynda düşündirmäge synanyşyň.

§32. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň usullary

Döwlet, durmuş-ykdysady hadysalary kadalaşdyrmak bilen, özüniň ykdysady wezipelerine, maddy mümkinçiliklerine, kadalaşdyrylyşyň toplanan tejribesine baglylykda üýtgäp we kämilleşip durýan usullaryň toplumyndan peýdalanýar.

Ykdysady usullar bazar gatnaşyklarynyň häsiýetine, onuň giňeldilmegine we kämilleşdirilmegine, jemi hyrydarlyga, jemi hödürlemä, maýanyň toplanýş derejesine, ykdysadyýetiň düzüminiň üýtgedilmegine, ykdysady ösüşiň aýry-áýry şertleriniň önjeýli peýdalanylmagyna daýanyp, täsir edilmegini göz önünde tutýar. Şu maksat bilen döwlet aşakda görkezilen ugurlary ulanýar:

- maliýe syýasatyny;
- pul-karz syýasatyny;
- ykdysady we durmuş taýdan maksatnamalaşdyrylyşy;
- çaklaýyş we meýilnamalaşdyryşy.

Maliýe syýasaty ykdysady we durmuş maksatlara ýet- mekde býujet we salgyt mehanizmleriniň peýdalanylmagyna daýanýar.

Pul-karz syýasaty bazar mehanizminiň düzüm böleklerine, ozaly bilen-de, pul aýlanyşygyna, Merkezi bank tarapyn- dan gytaklaýyn täsir etmek usulynyň peýdalanylmagyny göz önünde tutýar.

Hökümetiň ykdysady syýasaty hojalyk subýektleriniň özle- rini alyp baryş kadalarynyň we düzgünleriniň bellibir derejede ykdysady usullar arkaly berkidilmegini üpjün edýär. Bu bolsa aşakdaky kadalaşdyrylyşynyň usullary bilen amala aşyrylýar.

Karz syýasatynda:

- bank ätiýaçlyk gorlarynyň kadalaşdyrylmagy;
- bank göterimleri boýunça hasaba alyş derejeleriniň belli bir çäklerde düzgünleşdirilip bellemegi;
- pul bazarynda amallaryň geçirilmegi.

Býujet syýasatynda:

- döwlet çykdajylarynyň kadalaşdyrylmagy;
- döwletiň söwda amallarynyň geçirilmegi;
- döwletiň içinde zaýomlarynyň göýberilmegi;
- döwletiň telekeçilige goldaw bermegi.

Salgyt syýasatynda:

- raýatlaryň we ýuridiki şahslaryň emlägine salgyt salnyşynyň kadalaşdyrylmagy;
- ýerli salgytlaryň girizilmegi.

Durmuş syýasatynda:

- iş hakynyň in az möçberiniň bellemegi;
- pensiýalaryň, kömek pullarynyň we beýleki durmuş häsiýetli tölegleriň möçberleriniň kadalaşdyrylmagy.

Daşary ykdysady syýasatda:

- gümrük paçlarynyň, puluň alyş-çalyş hümmetiniň ka- nunçylyk tertibinde bellemegi;
- daşary ýurt zaýomlarynyň alynmagy, maýa goýumlarynyň çekilmegi we daşary ýurt puly babatyndaky çäklen- dirmeleriň girizilmegi.

Döwlet kadalaşdyrylyşynyň sanalyp geçilen usullarynyň köpdürliligi olaryň toplumlaýyn ulanylmagynyň zerurlygyny, şeýlehem bazarlaryň (harytlaryň we hyzmatlaryň bazary, pul bazary, zähmet bazary, daşary söwda bazary) özara baglanyşygy deňagramly ykdysady ösüşe täsir edilen mahalynda öz aralaryn- da sazlaşdyrylan çäreleriň ulanylmagyny talap edýär.

Şeýlelikde, döwlet kadalaşdyrylyşynyň usullarynyň toplumlaýyn ulanylmagy milli ykdysadyýet derejesindäki bazary

öwreniş işiniň ýola goýulmagyny şertlendirýär. Bu çäre öz häsiýeti boýunça işjeňligi sebäpli, ýagny ykdysady ýagdaýyň üýtgemegi bilen onuň ugurlary we ulanylýan usullarynyň mynasybeti hem özgerýär.

Soraglar we ýumuş:

1. Ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyrylyşynyň haýsy usullary ulanylýar?
2. Ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyrylyşynda ulanylýan ugurlar barada aýdyp beriň.
3. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň ugurlarynyň we usullarynyň üýtgemegine näme täsir edýär?

§33. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň esasy görnüşleri

Häzirki wagtda ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyrylyşynyň esasy görnüşleri hökmünde şu aşakdakylar çykyş edýär:

Aýry-aýry harytlara we hyzmatlara bu hajatlar üçin niýetlenen býujet maliýeleşdirişiniň möçberleri bilen çäklendirilen jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmak üçin, şolaryň öndürilmegine salynýan *döwlet salgytlary*.

Dürli harytlaryň we hyzmatlaryň, ozaly bilenem önümçilik-tehniki önümleriň we möhüm azyklyk oba hojalyk önümleriniň *döwlet tarapyndan satyn alynmagy*.

Hereket edýän kanunçylygyň çäklerinde harytlar we hyzmatlar boýunça *salgyt salyş we gümrük tölegleri*.

Hojalyk subýektlerinden, ýuridiki we fiziki şahslardan býujete gelip düşýän serişdeleriň hasabyna *döwlet maliýe-leşdirilişi*.

Hojalyk subýektleriniň, aýratynam hususy, telekeçilik subýektleriň ykdysady işine kanunçylykda kesgitlenen derejede *de döwletiň göni gatýşmagy*.

Hojalyk subýektleriniň ykdysady işine bazar gatnaşyklarynyň düzgünlerine laýyklykda *gytaklaýyn täsir etmegi*.

Soraglar we ýumuş:

3. Ykdysadyýeti döwlet tarapyndan düzgünleşdirmegiň nähili görnüşleri bolýar?
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy» atly okuw gollanmasyny ulanyp, degişli mysallary getiriň.

§34. Döwletiň esasy ileri tutýan maksatlary

Döwletiň durmuş-ykdysady ösüş strategiýasy ileri tutulýan şu esasy maksatlaýyn sepgitleriň eýelenmegine syrygýar:

- ýurduň milli howpsuzlygy;

- içerki syýasy durnuklylyk we jemgyýetiň jebisleşmegi;
- önümçiligiň we telekeçilik işiniň ösdürilmegini maliýeleşdirmek üçin eýeçiligiň ähli görnüşlerine degişli kärhanalaryň we ilatyň içerki süýşürintgileriniň hem-de daşary ýurt maýa goýumларыnyň çekilişiniň derejeleri ýokary bolan, açyk hojalyk gatnaşyklaryna daýanýan ykdysady ösüş;
- ýurduň raýatlarynyň saglygy, bilimi we abadançylygy;
- ykdysadyýetiň ähli pudakларыnda ýangyç-energetika resursларыnyň netijeli peýdalanylmagy;
- infrastrukturanyň (aýratyn hem ulagy we aragatnaşygyň) ösdürilmegi;
- esasy wezipeleri netijeli ýerine ýetirmäge ukyply dolandyryş işgärleriniň hünär taýýarlyklary boýunça döwlet dolandyryşynyň ýola goýulmagy.

Jemläp aýdylanda, bu ileri tutulýan esasy maksatlara Türkmenistanyň Prezidentiniň ýolbaşçylygynda ýetilmegi Garaşsyz, pajarlap ösýän, syýasy taýdan durnukly Türkmenistan döwletine milli bitewililik, durmuşy adalatlylyk, ösen ykdysadyýete mahsus bolan we ähli ilatynyň ýaşayyş derejesi ýokary bolan, häzirki zaman derejesinde medeniýet taýdan ösen jemgyýeti döretmäge mümkinçilik berýär.

Soraglar we ýumus:

1. Ileri tutulýan maksatlar diýip nämä düşünýärsiňiz?
2. Ileri tutulýan maksatlar amala aşyrylanda Türkmenistan nähili sepgitlere ýetmeli?
3. Döwletiň esasy ileri tutulýan maksatlaryny sanaň.
- 4» Geçen sapakлары jemläň.

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygyndysy. Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, I tom. Aşgabat, 2008.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, II tom. Aşgabat, 2009.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, III tom. Aşgabat, 2010.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, IV tom. Aşgabat, 2011.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, V tom. Aşgabat, 2012.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş- ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mek- depleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I tom. — A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş- ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy. Ýokary okuw mek- depleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. II tom. — A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
11. Türkmenistanyň Prezidenti *Gurbanguly Berdimuhamedowyň* ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2009.
12. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 2008.
13. «Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» gazetini, 1991, 27-nji oktýabr.
14. «Daşary ykdysady iş hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» gazetini, 1992, 4-nji iýun.
15. «Türkmenistanyň hemişelik bitaraplygy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» gazetini, 1995, 27-nji dekabir.
16. «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň kanuny. 15.06.2000 ý. (Türkmenistanyň Mejlisiniň maglumatlary, 2000, № 2); (Türkmenistanyň 18.04.2009 ý. № 32-IV Kanuny esasynda girizilen üýt- getmeler we goşmaçalar bilen).
17. «Daşary yurt maýa goýumlary hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» gazetini, 2008, 18-nji mart.
18. «Kçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» gazetini, 2009, 15-nji awgust.

19. «Ylmy işgäriň hukuk ýagdaýy hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Türkmenistan» gazetini, 2009, 20-nji awgust.
20. «Bilim hakynda» Türkmenistanyň kanuny. «Turkmenistan» gazetini, 2013, 15-maý.
21. Türkmenistanyň Durmuş üpjünçiligi hakynda kodeksi. Aşgabat, 2007.
22. Türkmenistanyň Zähmet kodeksi. Aşgabat, 2009.
23. Türkmenistanyň Gümrük kodeksi. Aşgabat, 2010.
24. Türkmenistanyň Maşgala kodeksi. Aşgabat, 2012.
25. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin» Milli maksatnamasy. -A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
26. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Ýurdumyzy 2012-2016-njy ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy». - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
27. «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baň ugry» Milli maksatnamasy. Aşgabat, 2003.
28. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin» Milli maksatnamasy. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
29. Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy. Aşgabat, 2011.

30. Türkmenistanda ylmy ösdürmegiň 2012-2016-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy. Aşgabat, 2012.
31. *Aýnazarow A., Ataýew O.* Statistikanyň nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
32. *Annaýew A.* Menejment. Aşgabat, 2008.
33. *Annaorazow A., Annamyradow A., Ataýew O.* Buhgalter hasa- bynyň nazaryýeti (meseleler ýygındysy). Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
34. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., JJwdiýew T.O.* Bazar ykdysadyýetiniň esaslary: pul, nyrh, hyrydarlyk, hödürleme. Ylmy- önümçilik gollanmasy. -A.: Ylym, 2009.
35. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Meläýewa M.B.* Ykdysady- ýet we ekologiýa. -A.: Ylym, 2009.
36. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O.* Türkmenistanyň ykdysadyýeti. Ylmy-önümçilik gollanmasy. I bölüm. - A.: Ylym, 2011.
37. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Uwdiýew T.O.* Türkmenistanyň ykdysadyýeti. Ylmy-önümçilik gollanmasy. II bölüm. - A.: Ylym, 2011.
38. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Meläýewa M.B.* Türkmenistanda ylmyň we innowasiýanyň ösüşi. Ylmy-amaly gollanmasy. Aşgabat: Ylym, 2012.
39. *Pürliýew B.G., Rahmanowa E.G., Meläýewa M.B.* Halkara ykdysady hyzmatdaşlyk. Ylmy-önümçilik gollanmasy. -A.: Ylym, 2012.
40. *Sopyýew A., Altyýew M., Durdyýew G., Sopyýew K.* Ykdysady nazaryýet. Ýokary okuw mekdepler üçin okuw gollanmasy. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
41. *Taýharow B., Hajygurbanow H.* Pul, karz we banklar. Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
42. *Halow N.* Maliýe. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. -A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
43. *Hajygurbanow H., Taýharow B.* Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
44. *Çarygeldiýew Y., Muhanow A.* Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. - A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
45. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 1997-2001 - A.: Türkmen milli hasabat, 2002.
46. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2000-2005 — A.: Türkmen milli

hasabat, 2006.

47. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2000-2006. - Aşgabat, 2007.

48. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2000-2008. Aşgabat, 2009.

49. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2010. Aşgabat, 2011.

50. Türkmenistanyň ýyllyk statistiki neşiri: 2012. Aşgabat, 2013.

MAZMUNY

Sözbaşy.....	7
--------------	---

I bölüm

BAZAR YKDYSADYÝETI WE ONUŇ ÖSÜŞI

I. Bazar ykdysadyýetiniň mazmuny

§1. Bazar näme?	11
§2. Bazaryň ýüze çykmagynyň şertleri we onuň esasy wezipeleri	12
§3. Bazaryň subýektleri we obýektleri	14
§4. Häzirki zaman bazarynyň nusgalary.....	16

II. Bazar ykdysadyýetiniň gurluşy (mehanizmi)

§5. Bazar we bazar ykdysadyýeti	18
§6. Bazaryň düzümi we görnüşleri	19
§7. Bazar ykdysadyýetiniň artykmaçlyklary we kemçilikleri ...	22
§8. Bazar ykdysadyýetiniň nusgalary	23

III. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasy

§9. Maksatlar we wezipeler	25
§10. Şertler we aýratynlyklar.....	27
§11. Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetiniň milli nusgasynyň döwürleri	28

IV. Türkmenistanyň pul-karz ulgamy we salgyt-býujet syýasaty

§12. Pul- karz ulgamy.....	31
§13. Banklar we olaryň ýerine ýetirýän amallary.....	33
§14. Maliýe we onuň esasy wezipeleri	35
§15. Salgyt-býujet syýasaty	36

II bölüm

BAZAR YKDYSADYÝETINIŇ DURMUŞ MESELELERI

V. Durmuş ykdysadyýeti we ýaşaýşyň hili

§16. Ýaşaýşyň derejesi we hili	39
§17. Adamyň durmuş islegleri.....	40
§18. Adamyň we maşgalanyň sarp ediş býujeti.....	42
§19. Durmuş üpjünçiligi we durmuş kömegi	43

VI. Durmuş ykdysadyýetiniň esasy pudaklary

§20. Bilim we medeniýet.....	45
§21. Saglygy goraýyş	49
§22. Sport we syýahatçylyk.....	51

VII. Zähmet bazary we adam kapitaly

§23. Zähmet bazary we adam kapitalynyň emele getirilişi	54
§24. Zähmet resurslary we ilatyň iş bilen üpjünçiligi.....	57
§25. Işçi güýji, zähmet we onuň öndürjiligi	58

VIII. Döwletiň durmuş syýasaty

§26. Durmuş syýasatynyň mazmuny we maksatlary.....	59
§27. Durmuş syýasatynyň esasy ugurlary	60
§28. Ilatyň nominal we hakyky girdejileri §29. Girdejileriň deňsizlik meseleleri we onuň kadalaşdyrylyşy	63

IX. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşy

§30. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda döwletiň wezipesi	65
§31. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň obýektleri we maksatlary.....	66
§32. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň usullary	67

§33. Ykdysadyýetiň döwlet kadalaşdyrylyşynyň esasy görnüşleri	69
§34. Döwletiň esasy ileri tutýan maksatlary	70
Peýdalanylýan edebiýatlar	71

**Berdi Garajaýewiç Pürliýew, Ejegyz
Garajaýewna Rahmanowa**

YKDYSADYÝETIŇ ESASLARY

*Umumy orta bilim berýän mekdepleriň XI synpy üçin synag
okuw kitaby*

Redaktor	<i>H. Sapargulyýew G.</i>
Surat redaktor	<i>Orazmyradow O.</i>
Teh redaktor	<i>Nuryagdyýewa M.</i>
Korrektor	<i>Agageldiyewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>B. Gaitnazarow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 06.05.204. Ölçeği 60x90 V₁₆. Mekdep garniturasy.
Şertli çap listi 5.0. Şertli-reňkli ottiski 12.25. Hasap-neşir listi 3.95. Çap listi
5.0. Sany 109 000. Sargyt 763.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi. 744004 Aşgabat,
1995-nji köçe, 20.